

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ἀνάτυπο
ἀπό τόν τόμο

ΕΛΛΗΝΟΓΑΛΛΙΚΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ROGER MILLIEX
MÉLANGES OFFERTS 'A ROGER MILLIEX

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ
ΑΘΗΝΑ 1990

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ

Ἡ θέση τῶν Γάλλων Διαφωτιστῶν ἀπέναντι στήν κλασσική ἀρχαιότητα, κατά τό μέτρο πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἐνιαία, εἶναι φαινομενικά ἀντιφατική. Ἀπό τή μιὰ μεριά καί ἰδίως κατά τό στάδιο τῆς γένεσης τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐμφανίζεται ἡ τάση γιά ἐξιδανίκευση τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, κυρίως γιά νά ὑποστηριχτεῖ ἔμμεσα ὅτι ἡ συμβολή τοῦ χριστιανισμοῦ στήν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἠθικῆς εὐαισθησίας ἦταν ἀνύπαρκτη ἢ καί ἀρνητική.

Ἡ ἐξιδανίκευση τῆς ἀρχαιότητος συνδέεται μέ τήν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἀρχαῖοι, ἰδιαίτερα οἱ Ρωμαῖοι, ἀγνοοῦν τό θρησκευτικό φανατισμό καί ἀναγνωρίζουν τό δικαίωμα τῆς ἀνεξιθρησκείας ἐπειδή περιφρονοῦν ἐξίσου ὅλες τίς θρησκεῖες¹. Ὅταν ἐμφανίζονται συμπτώματα θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ καί μισαλλοδοξίας, οἱ πῖο σημαντικοί ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Σωκράτης, πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ μάρτυρας τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος, τά καταπολεμοῦν. Οἱ Ρωμαῖοι δέν ἐδίωξαν τοὺς Χριστιανούς γιά λόγους θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ ἀλλά ἐπειδή ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὑπονόμευαν τήν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα.

Οἱ ἀρχαῖοι ἀναγνώριζαν τήν ἐλευθερία τῆς σκέψης. Τό παράδειγμά τους, ὅπως καί αὐτό τῶν Ὀλλάνδων στή νεότερη ἐποχή, δείχνει ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης δέν εἶναι ἀνατρεπτική ἀπό κοινωνική ἄποψη². Γιά τό Βολταῖρο ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης καλλιεργεῖται ἰδιαίτερα ἀπό τοὺς Ρωμαίους που, σέ ἀντίθεση μέ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, δέν κατεδίωξαν ποτέ κανένα φιλόσοφο γιά τίς γνῶμες του³.

Ἡ τάση γιά ἐξιδανίκευση τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος συνδέεται μέ τήν ἄποψη τοῦ Bayle σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἠθική δέν ἔχει ἄμεση σχέση μέ τή

1. Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, ἄρθρο «Tolérance».

2. Ἄρθρο «Liberté de Penser» τοῦ *Dictionnaire Philosophique*.

3. *Dictionnaire Philosophique*, ἄρθρο «Tolérance», ἐκδ. Raymond Naves, Παρίσι 1936, τ. 2 σ.

θρησκευτική πίστη. Ήδη ο Bayle υπογραμμίζει τό γεγονός ότι άρχαίοι πού είναι «έλευθέριοι από πνευματική άποψη» (*libertins d'esprit*) όπως ό Νικάνωρ, ό Θεόδωρος ό λεγόμενος άθεος, ό Διαγόρας, ό Εϋήμερος, ό Ίππων, ό Έπίκουρος έζησαν άψογα⁴.

Ή πρακτική αυτή έκφράζει και τήν ήθική θεωρία τών άρχαίων πού δέν έξαρτάται από θρησκευτικές προϋποθέσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα «λαϊκής» δηλαδή μή έξαρτημένης από θρησκευτικές προϋποθέσεις ήθικής είναι ή ήθική θεωρία του Κικέρωνα στό *De Officiis*⁵. Έκτός από αυτή, οί Σκεπτικοί, οί Άκαδημαϊκοί, οί Έπικούρειοι πού είναι κατ' ούσίαν άθεοι είναι ύποταγμένοι «στό ζυγό τής ήθικής και τής τιμής»⁶. Οί Διαφωτιστές θαυμάζουν άνεπιφύλακτα όχι τόσο τή θεωρητική, όσο τήν πρακτική ήθική τών άρχαίων. Τά ύψηλά ήθικά παραδείγματα πού πρόσφεραν, ιδίως οί άρχαίοι φιλόσοφοι, δείχνουν ότι ή εϋθυκρισία, όταν δέν έχει συσκοτιστεί από τίς προλήψεις, τίς δεισιδαιμονίες και τό πνεϋμα τής άθθεντίας, άρκει για νά καθοριστούν τά καθήκοντα του άνθρώπου και του πολίτη⁷.

Έξάλλου οί άρχαίοι φιλόσοφοι, για παράδειγμα ό Πλάτωνας στην *Πολιτεία*, άναγνωρίζουν ότι ό θεός δέν κάνει θαύματα γιατί οί νόμοι του είναι άμετάβλητοι. Έφ' όσον είναι οί καλύτεροι δυνατοί δέν ύπάρχει άποχρῶν λόγος νά τούς αλλάξει. Κατά τό μέτρο πού ή άρχαία φιλοσοφία άρνιέται τά θαύματα προετοιμάζει τίς ντειστικές άπόψεις τών Διαφωτιστών, συμπεριλαμβανομένου και του Rousseau, ό όποιος στις *Lettres Écrites de la Montagne* ύποστηρίζει, όπως και ό Βολταίρος, ότι δέν είναι δυνατό ή «ύπέρτατη σοφία» νά χρησιμοποιήσει μέσα τόσο αντίθετα πρός τούς σκοπούς της, όπως είναι τά θαύματα⁸.

Τόν ντεισμό προετοιμάζει ή πλατωνική θεωρία του λόγου πού πρέπει νά συσχετιστεί με τή θεωρία του Πλάτωνα για τό ύπέρτατο όν και όχι με τό «λόγο του θεού» όπως τόν έρμηνεύει ή χριστιανική δογματική. Όλοι οί άρχαίοι φιλόσοφοι, έκτός τών άθέων, άναγνωρίζουν ένα ύπέρτατο θεό, πού άμείβει τούς δικαίους και τιμωρεί τούς άδίκους σύμφωνα με τίς άρχές του ντεισμού⁹. Όταν ό Διαφωτισμός γίνεται ριζοσπαστικότερος και όταν τείνει πρός τόν ύλισμό και τόν άθεισμό, έξαίρει τίς τάσεις εκείνες τής άρχαίας «θεολογίας» (δηλαδή θεωρητικού στοχασμού για τό θείο) και είδικότερα του Άριστοτέλη, του Έπίκουρου κ.ά. πού τονίζουν τήν αιωνιότητα του κόσμου και τής ύλης και πού άρνούνται τήν ύπαρξη θείας πρόνοιας. Ό Diderot,

4. P. Hazard, *La crise de la conscience européenne*, σ. 77, Paris 1961.

5. *δ.π.*, σ. 79.

6. Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, άρθρο «athée-athéisme».

7. Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, άρθρο «Philosophe».

8. Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, άρθρο «Miracles». Rousseau, *Oeuvres Complètes*, τ. 3, Paris, Seuil 1971, σ. 421.

9. *Dictionnaire Philosophique*, άρθρο «Religion».

ἀναλύοντας στό ἄρθρο Ἀριστοτέλης τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας τῶν Διαφωτιστῶν, τῆ θεολογία τοῦ Ἀριστοτέλη τονίζει ἐπιδοκιμαστικά τήν ἀπουσία τῆς θείας πρόνοιας ἀπό αὐτήν καθώς καί τήν τάση τοῦ Ἀριστοτέλη νά χωρίζει τό θεό ἀπό τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο ἀφαιρώντας ἔτσι κάθε νόημα ἀπό τή λατρεία τοῦ θεοῦ. Μέ τή διδασκαλία αὐτή τοῦ Ἀριστοτέλη ὑπονομεύεται ἡ πίστη στήν ὑπαρξη τοῦ θεοῦ, τουλάχιστον μέ τήν ἔννοια τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ, ἄν καί ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ Diderot, δέν εἶναι ἄθεος.

Ἐνῶ ὅσοι ἀπό τοὺς Διαφωτιστές τείνουν πρὸς τόν ἀθεϊσμό καί τόν ὑλισμό ἐπιδοκιμάζουν τίς τάσεις αὐτές πού ἀποδίδουν στήν ἀρχαία θεολογία, ὅσοι ἀπό τοὺς Διαφωτιστές, ὅπως π.χ. ὁ Βολταῖρος, εἶναι ντειστές καί υἱοθετοῦν συντηρητική στάση γιά τά πολιτικά καί κοινωνικά ζητήματα, δείχνουν κατανόηση γιά τόν πολυθεϊσμό τῆς ἀρχαιότητας. Ὅσοι ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ἀνέχονται τόν πολυθεϊσμό, ὅπως οἱ Ἐπικούρειοι, τό κάνουν, σύμφωνα μέ τό Βολταῖρο, γιὰτί ἀναγνωρίζουν ὅτι χρειάζεται κάποια θρησκεία γιά τόν ὄχλο. Ὁ πολυθεϊσμός προκύπτει καί ἀπό τήν φυσική τάση τῶν ἀπλοϊκῶν καί ἀδύνατων νά προσδίδουν ὄντοτητα στίς φυσικές δυνάμεις πού συμβάλλουν στή διατήρηση τῆς ὑπαρξης τους καί τοὺς ἐμπνέουν φόβο¹⁰. Ἐξάλλου, σύμφωνα μέ τό Βολταῖρο, ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων αὐτή καθ' ἑαυτή δέν εἶναι ἐπιλήψιμη καί δέν διαφέρει ἀπό τή λατρεία τῶν εἰκόνων στίς χριστιανικές ἐκκλησίες. Ἐπιλήψιμη εἶναι ἡ πίστη σέ ἀνύπαρκτες θεότητες πού εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας τῶν πιστῶν τους.

Ἡ ἐξιδανίκευση τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητας συνδέεται καί μέ τό κλασσικιστικό ἰδανικό πού οἱ Γάλλοι Διαφωτιστές υἱοθετοῦν ὡς πρὸς τή λογοτεχνία καί τήν τέχνη. Ὁ κλασσικισμός τῶν Γάλλων Διαφωτιστῶν ἐπιτρέπει τόν παραλληλισμό τους πῶς πολύ πρὸς τοὺς «ἀρχαῖζοντες» τῆς ἔριδας τῶν «ἀρχαίων» καί τῶν «νεοτέρων» τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνα παρά πρὸς τοὺς νεοτεριστές. Ὡστόσο ὡς πρὸς τήν ἰδέα τῆς προόδου πού οἱ Γάλλοι Διαφωτιστές δέχονται συνεχίζουν τοὺς νεοτεριστές.

Τόν κλασσικισμό τῶν Γάλλων Διαφωτιστῶν θεμελιώνει θεωρητικά ἀνάμεσα σέ ἄλλους ὁ Diderot στό *Discours sur la Poésie Dramatique*¹¹. Ὁ Diderot ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχουν κανόνες καί πρότυπα τῆς ποίησης γιά κάθε ποιητικό ἔργο¹². Οἱ κανόνες καί τά πρότυπα αὐτά προϋπάρχουν τῶν ποιητικῶν ἔργων ἐπειδή ἡ κρίση γιά κάθε ποιητικό ἔργο προϋποθέτει λογικά ἀναφορά σ' αὐτούς. Οἱ ἀρχαῖοι πλησίασαν σέ σημαντικό βαθμό τήν κατανόηση τῶν κανόνων καί τῶν προτύπων αὐτῶν. Ἡ θέση αὐτή πιθανῶς προκύπτει ἀπό τήν ἔμφαση τοῦ Diderot στήν ἀπλότητα τῆς πλοκῆς τοῦ ἀρχαίου δράματος.

10. Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, ἄρθρο «Idole-Idolatrie».

11. P. Vernière, *Diderot, Oeuvres Esthétiques*, Paris, Garnier, 1959, σ. 179-298.

12. P. Vernière, *ὄπ. παρ.*, σ. 284.

Αυτή προκύπτει από τό γεγονός ότι ή υπόθεσή του συσχετίζεται κυρίως μέ τήν κατάληξή της.

Ή υπεροχή τών άρχαίων στήν ποιητική δημιουργία συνδέεται μέ τή βαθιά γνώση τής ανθρώπινης φύσης και τήν αίσθηση τοῦ ωραίου πού εκφράζεται ιδιαίτερα στήν *Ποιητική* καί τή *Ρητορική* τοῦ Ἄριστοτέλη¹³ καί πού είναι συνυφασμένη μέ τή μεθοδικότητα τής σκέψης του.

Ό Diderot υποστηρίζει εξάλλου ότι ή δημιουργικότητα στήν ποίηση προϋποθέτει τήν ύπαρξη λαών μέ όχι προχωρημένο πολιτισμό καί μέ επιβιώσεις πρωτόγονων στοιχείων στόν πολιτισμό τους¹⁴. Ή ιδέα τής πολιτιστικής προόδου, στό βαθμό πού ό Diderot τή δέχεται, ενισχύει τήν άποψη για τήν υπεροχή τών άρχαίων στά θέματα τής καλλιτεχνικής καί ειδικότερα τής ποιητικής δημιουργίας. Ή άποψη αυτή, άν καί ό Diderot δέν τή διατυπώνει ρητά, επιβεβαιώνεται από τό γεγονός ότι χαρακτηρίζει τόν Όμηρο ως πηγή τής αίσθησης τής απλότητας πού πρέπει νά εκφράζει ή δραματική ποίηση¹⁵.

Ή άποψη τοῦ Diderot ότι οί άρχαίοι, ιδίως οί άρχαίοι Έλληνες καί οί Ἀθηναίοι, δημιούργησαν δραματικά πρότυπα πού τά άλλα έθνη δέν μπόρεσαν νά μιμηθοῦν έστω καί κατά προσέγγιση¹⁶, μετριάζεται από όρισμένες έπιμέρους παρατηρήσεις του. Ή σημαντικότερη είναι ότι τό κάθε είδος τέχνης έχει τούς δικούς του κανόνες καί πρότυπα. Γι' αυτό δέν πρέπει νά κριθεῖ μέ τούς κανόνες καί τά πρότυπα τών άλλων ειδών τέχνης. Ή όπερα δέν μπορεί νά κριθεῖ μέ τά κριτήρια τοῦ άρχαίου δράματος. Δέν είναι κατότερο είδος δραματικής τέχνης έπειδή οί άρχαίοι τήν άγνοοῦσαν¹⁷. Από τήν παρατήρηση αυτή συνάγεται ότι οί νεότεροι θά πρέπει νά έμπνευστοῦν κυρίως από τή λογική τοῦ ποιητικοῦ έργου, όπως τήν είχαν συλλάβει οί άρχαίοι. Δέν θά είναι άπαραίτητο νά περιοριστοῦν στή μίμηση τών ειδών δραματικής ποίησης πού εκείνοι είχαν δημιουργήσει.

Ό θαυμασμός τοῦ Diderot για τό γεγονός ότι οί άρχαίοι είχαν κατανοήσει τή λογική τής ποιητικής δημιουργίας τόν κάνει ιδιαίτερα ευαίσθητο για τίς περιπτώσεις εκείνες κατά τίς όποιες οί άρχαίοι δέν είναι συνεπείς στήν άρχική τους σύλληψη, όταν λ.χ. τείνουν νά προσαρμόζουν τούς ρόλους τών δραμάτων τους στοῦς ήθοποιούς καί όχι τούς ήθοποιούς στοῦς ρόλους τών δραμάτων τους¹⁸. Φαίνεται πώς ό κλασικισμός υίοθετεῖται από τούς Διαφωτιστές στό βαθμό πού συνδέεται μέ μιά όρθολογική αντίληψη για τή δραματική ποίηση. Θαυμάζουν τή δραματική ποίηση τών άρχαίων κατά τό μέτρο πού ακολουθεῖ τήν αντίληψη αυτή.

13. Diderot, άρθρο «Aristote» στήν *Έγκυκλοπαίδεια τών Διαφωτιστών*.

14. P. Vernière, *ό.π. παρ.*, σ. 260.

15. P. Vernière, *ό.π. παρ.*, σ. 225.

16. *Paradoxe sur le Comédien*, P. Vernière, *ό.π.*, παρ, σ. 344-345.

17. *Discours sur la Poésie dramatique*, P. Vernière, *ό.π. παρ.*, σ. 192.

18. P. Vernière, *ό.π. παρ.*, σ. 260.

Ἡ δραματική ποίηση τῶν ἀρχαίων συσχετίζεται ἀπό τούς Διαφωτιστές, καί ἰδιαίτερα τόν Diderot, μέ τήν ἀποψη τους γιά τό διδακτικό σκοπό τῆς δραματικῆς ποίησης. Αὐτός συνίσταται στο ὅτι ὁ δραματικός ποιητής, ὅπως καί ὄλοι ὅσοι καλλιεργοῦν τίς εἰκαστικές τέχνες, πρέπει νά ἐμπνέει στό κοινό του τήν «ἀγάπη γιά τήν ἀρετή» καί τήν ἀποστροφή γιά τήν κακία. Ἡ δραματική ποίηση τῶν ἀρχαίων ἀποτελεῖ ἀντικείμενο θαυμασμοῦ κατά τό βαθμό πού ἐμπνέεται ἀπό τήν ἐπιδίωξη αὐτή. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτή προϋποθέτει βέβαια ὅτι «ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι ἀγαθή» ὅπως εἶναι κάθε τι το φυσικό σύμφωνα μέ τό Diderot. Ὅτι «διαστρέφει» τόν ἄνθρωπο εἶναι οἱ «ἄθλιες συμβάσεις». Ἀπό τήν ἐπίδραση τους ἡ δραματική ποίηση πρέπει νά ἀπαλλάξει τό κοινό της¹⁹.

Ἐχοντας ἀναγνωρίσει τό διδακτικό σκοπό τῆς δραματικῆς ποίησης, οἱ ἀρχαῖοι, ἔστω καί ἂν δέν τό εἶχαν συνειδητοποιήσει, ἦσαν ὑποχρεωμένοι ἀπό τήν ἴδια τή λογική τους νά δεχθοῦν ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι τελειοποιήσιμη στό διηνεκές γιατί διαφορετικά ὁ διδακτικός σκοπός τῆς δραματικῆς ποίησης δέν θά εἶχε νόημα. Ἡ ἀνθρωπολογία πού προϋποθέτει ἡ ποιητική τους εἶναι ἀνάλογη μέ τήν ἀνθρωπολογία πού προϋποθέτει ἡ παιδαγωγική τῶν Διαφωτιστῶν.

Ἐπίσης ἡ ἐπιστημονική καί ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις ἡ φιλοσοφική σκέψη τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἐξιδανικεύεται κατά τό μέτρο πού θεωρεῖται ἀπό τούς Διαφωτιστές ὅτι προετοιμάζει ὀρισμένες ἀπό τίς κατευθυντήριες ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἔτσι δικαιώνει ἐκ προοιμίου τόν ἀγῶνα του κατά τῶν προλήψεων, τῶν δεισιδαιμονιῶν, κατά τῆς προσήλωσης στήν αὐθεντία, κατά τῆς πίστεως στήν κλίση τοῦ ἀνθρώπου πρός τό κακό καί κατά τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ. Ὅλα αὐτά συνδέονται ἀπό τούς Διαφωτιστές μέ τόν Χριστιανισμό, ὅπως τουλάχιστον ἐρμηνεύεται ἀπό τίς Χριστιανικές Ἐκκλησίες, ἰδίως ἀλλά ὄχι ἀποκλειστικά ἀπό τή Ρωμαιοκαθολική²⁰.

Ἡ ἐξιδανίκευση ὀρισμένων τάσεων πού ἀποδίδουν οἱ Διαφωτιστές στήν ἀρχαία φιλοσοφία συνδέεται μέ τήν ἐρμηνευτική θέση πού ὀρισμένοι ἀπό αὐτούς, ὅπως ὁ Diderot, π.χ. στά ἄρθρα «Ἀριστοτέλης» καί «Ἀριστοτελισμός» ἢ ὁ ἱπότης de Jaucourt στό ἄρθρο «πρόληψη» (Préjugé) δέχτηκαν. Σύμφωνα μέ τή θέση αὐτή ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν κειμένων ὀδήγησε ὄχι μόνο σέ διαστρέβλωση τοῦ αὐθεντικοῦ νοήματός τους ἀλλά καί σέ ἄλλες ἀρνητικές συνέπειες. Μετέβαλε τά ἀρχαία φιλοσοφικά κείμενα, ἰδίως αὐτά τοῦ Ἀριστοτέλη, σέ ἱερά κείμενα, πού ὑπονομεύουν τήν κριτική σκέψη καί ἐνισχύουν τήν τάση γιά προσήλωση στήν αὐθεντία. Γιά τούς μετριοπαθέστερους Διαφωτιστές, ὅπως ὁ ἱπότης de Jaucourt συνεργά-

19. P. Vernière, *δπ. παρ.*, σ. 192-195.

20. Ἡ γνώμη τῶν γάλλων Διαφωτιστῶν, π.χ. τοῦ Diderot στό ἄρθρο «Aristotélisme» τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας, γιά τό Λούθηρο εἶναι τελείως ἀρνητική.

της τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας, ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων εἶχε ἐπίσης ὡς ἀποτέλεσμα τή σύγχυση ἀνάμεσα στίς ἀλήθειες τοῦ λογικοῦ καί τίς ἀλήθειες τῆς ἀποκάλυψης καί τῆς πίστεως. Ἡ σύγχυση αὐτή μέ τή σειρά της προκάλεσε διαμάχες χωρίς νόημα ἀνάμεσα στούς φιλοσόφους καί τούς θεολόγους. Προϋπόθεσή γιά τήν ὀρθή ἐκτίμηση τῶν σχέσεων ἀρχαίας φιλοσοφίας καί Διαφωτισμοῦ εἶναι λοιπόν ἡ ἐπιστροφή στά ἴδια τά κείμενα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἰδίως σ' αὐτά τοῦ Ἀριστοτέλη.

Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, κατά τό μέτρο πού ἐξιδανίκευαν τήν κλασσική ἀρχαιότητα, ἔτειναν νά ἐξωραΐσουν τή σχέση τῆς ἀρχαίας ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας μέ τήν ἀρχαία κοινωνία. Ὁ Condorcet στήν «Τέταρτη Ἐποχή» τοῦ βιβλίου του *Σκιαγράφημα ἐνός πίνακα τῶν προόδων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος (Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain)* ἐξαίρει τό γεγονός ὅτι στήν ἀρχαιότητα ἡ ἐπιστημονική καί ἡ φιλοσοφική γνώση εἶναι προσιτή σέ ὅλους καί ὄχι προνόμιο κάποιου ἱερατείου πού τήν χρησιμοποιεῖ γιά τήν ἐνίσχυση τοῦ κύρους καί τῆς ἐπιβολῆς του, ὅπως π.χ. οἱ Βαβυλώνιοι ἱερεῖς χρησιμοποιοῦσαν τίς ἀστρονομικές γνώσεις τους. Σέ ἀντίθεση μέ ὀρισμένες ἀποφάνσεις τοῦ Βολταίρου ἀλλά καί ὕλιστῶν φιλοσόφων τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ὁ Lamettrie²¹, ὁ Condorcet ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ποιοτική πρόοδος τῆς ἐπιστημονικῆς καί φιλοσοφικῆς γνώσης εἶναι συνυφασμένη μέ τή διάδοση τῆς συλλογιστικῆς μεθόδου της καί τῶν συμπερασμάτων της. Ὅταν ἡ συλλογιστική καί τά συμπεράσματα τῆς φιλοσοφικῆς καί ἐπιστημονικῆς γνώσης ἐκλαϊκεύονται, ἐλέγχονται καί ἐπαληθεύονται ἀσφαλέστερα. Δέν διατρέχουν τόν κίνδυνο νά μεταβληθοῦν σέ ἀκατάληπτους χρησμούς.

Ἡ κλασσική ἀρχαιότητα καί ἰδιαίτερα ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα πραγματοποίησε τό ἰδανικό τῆς διάδοσης τῶν συμπερασμάτων τῆς φιλοσοφικῆς καί ἐπιστημονικῆς γνώσης κατά τό βαθμό πού τήν εἶχε καλλιεργήσει. Γι' αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς φωτισμένη ἐποχή τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας²². Στή διάδοση τῆς φιλοσοφικῆς καί ἐπιστημονικῆς γνώσης συνέβαλε ἡ ὕπαρξη δημοκρατικῶν θεσμῶν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα πού συνείθισε τούς ἀρχαίους Ἕλληνες πολίτες νά ὑποβάλλουν σέ κριτικό ἔλεγχο κάθε προτεινόμενη ἀποψη. Ἡ διάδοση τῆς φιλοσοφικῆς καί ἐπιστημονικῆς γνώσης πραγματοποιήθηκε στήν ἀρχαία Ἑλλάδα μέ διάφορους θεσμούς. Ἐνας ἀπό αὐτούς εἶναι οἱ διάφορες φιλοσοφικές σχολές τῆς Ἀθήνας. Τό γεγονός ὅτι, σύμφωνα μέ τήν ἀμφισβητήσιμη ἀκρίβεια ἀποψη τοῦ Condorcet, οἱ φιλοσοφικές σχολές τῆς ἀρχαιότητος δέν συμμετεῖχαν στήν τρέχουσα πολιτική δραστηριότητα, συνέβαλε στήν αὐξηση τῆς ἀπήχησής τους.

Ἔτσι ἡ ἀρχαία φιλοσοφία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ὀρθολογική καί φωτισμένη, τουλάχιστον ὡς πρός ὀρισμένους ἐκπροσώπους της. Ὅρισμένα φαι-

21. *L'homme machine, Oeuvres Philosophiques*, Paris, Fayard, 1987, τ. 1, σ. 20 κ.ε.

22. Πρβλ. Voltaire, *Siècle de Louis XIV*, Εἰσαγωγή. Paris, Garnier 1947, T I, σ. 1.

νομενικά άνορθόλογα χαρακτηριστικά της, όπως λ.χ. τό δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη, μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν ὀρθολογικά. Τό δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη, σύμφωνα μέ τόν Abbé Mallet²³, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἔκφραση κρίσης τελειοποιημένης ἀπό ἐσωτερικό στοχασμό ἔστω καί ἂν δέν εἶναι διατυπωμένη ρητά ἢ συλλογιστική ἀπό τήν ὁποία προκύπτει.

Ὁ Ἄριστοτέλης, σύμφωνα μέ τό Diderot καί παρά τίς ἐπιφυλάξεις πού διατυπώνει γιά ὀρισμένες ἀρνητικές ἐπιδράσεις τῆς φιλοσοφίας του, ἰδίως ὡς ἐρμηνεύθηκε ἀπό τούς σχολαστικούς, εἶναι ὁ φιλόσοφος πού ἔχει «τή μέθοδο δεξιά του καί τό συλλογισμό ἄριστερά του»²⁴. Προσπαθεῖ νά αἰτιολογήσει πλήρως τίς προτάσεις του. Ἄπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ ἀριστοτελική φιλοσοφία ἀνταποκρίνεται ὡς ἓνα βαθμό στόν ὀρισμό τῆς φιλοσοφίας πού προτείνει ὁ Diderot στό ἄρθρο «Φιλοσοφία» τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας. Σύμφωνα μ' αὐτόν φιλόσοφος εἶναι αὐτός πού ἀνακαλύπτει ἢ ἔστω ἀναζητεῖ τή γνώση τῆς αἰτίας τῶν πραγμάτων, δηλαδή γιατί εἶναι ὡς εἶναι καί ὄχι διαφορετικά.

Ἐπειδή οἱ ἀρχαῖοι μπόρεσαν νά προσεγγίσουν τήν ἀντίληψη αὐτή γιά τήν «ὕγιᾶ φιλοσοφία», ὀρισμένοι ἀπ' αὐτούς, ὡς ὁ Πυθαγόρας καί ὁ Δημόκριτος κατόρθωσαν νά ἀναγάγουν σέ ἀπλούς νόμους τά φαινόμενα τοῦ σύμπαντος, προετοιμάζοντας τή νευτώνεια κοσμολογία. Οἱ Πυθαγόρειοι μάλιστα συνέλαβαν τίς ἀρχές τῆς ἡλιοκεντρικῆς κοσμολογίας, ἔστω καί ἂν δέν μπόρεσαν νά τίς ἐπαληθεύσουν μέ τά δεδομένα τῆς παρατήρησης καί τοῦ πειράματος²⁵.

Ἄν ἡ ἀρχαία φιλοσοφία προσήγγισε τήν «ὕγιᾶ» φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ, τό ἐπέτυχε γιατί ὀρισμένοι ἀπό τούς ἀρχαίους στοχαστές, ὡς ὁ Ἄναξαγόρας καί ὁ Σωκράτης, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τόν Condorcet ἦταν τό πρῶτο θῦμα τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, ἀρνήθηκαν τό πνεῦμα τῆς ἀθεϊτίας²⁶. Τό πνεῦμα αὐτό, πού συνίσταται σύμφωνα μέ τόν Diderot στό «νά βλέπει κανεῖς μέ τά μάτια τῶν ἄλλων» καί σύμφωνα μέ τόν Κάντ ταυτίζεται μέ τήν «ἀνωριμότητα» ἡ ὁποία ἔγκειται στό νά μή μπορεῖ κανεῖς νά «μεταχειρίζεται τό νοῦ του», χωρίς τήν καθοδήγηση κάποιου ἄλλου²⁷, καταπολεμοῦσε, σύμφωνα μέ τούς Διαφωτιστές ἡ κλασσική ἀρχαιότητα.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι Διαφωτιστές πού σέβονται τήν παραδοσιακή θρησκευτική πίστη, ὡς ὁ συγγραφέας τοῦ ἄρθρου «Athée» τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας abbé Υἰον, ἀντιμετωπίζουν μέ ἐπιείκεια τόν «θεωρησιακό» ἀθεϊσμό πού ἀποδίδουν σέ ὀρισμένους ἀρχαίους φιλοσόφους ὡς ὁ Ἐπίκουρος. Τόν

23. Ἄρθρο «Démon de Socrate», στήν Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Διαφωτιστῶν.

24. Ἄρθρο «Platonisme», στήν Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Διαφωτιστῶν.

25. Condorcet, *Esquisse*, 4η ἐποχή.

26. Condorcet, ὄπ. παρ.

27. Diderot, ἄρθρο «Philosophie» τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας. Κάντ, Ἄποκριση στό Ἐρώτημα Ἴί εἶναι Διαφωτισμός, (= Ε.Π. Παπανούτσου, *Ι. Κάντ Δοκίμια*, Ἀθήνα, Δωδώνη, 1971, σ. 43).

ερμηνεύουν ως ένα αναπόφευκτο αντίδοτο κατά τῶν προλήψεων, τῶν δεισιδαιμονιῶν καί τοῦ πνεύματος τῆς αὐθεντίας τά ὁποῖα ἐνεθάρρυναν ὁ πολυθεισμός καί ἡ εἰδωλολατρεία.

Σέ ἀντίθεση πρὸς ὅ,τι ὑποστηρίζουν ὀρισμένοι μελετητές²⁸ ὁ Διαφωτισμός εἶναι ποτισμένος ἀπὸ ὅ,τι θά ἦταν δυνατό νά ὀνομαστῆ «καρτεσιανό πνεῦμα». Τό καρτεσιανό πνεῦμα ἐκφράζεται μέ τὴν περίφημη ἀρχικὴ πρόταση τοῦ *Περὶ Μεθόδου Λόγου* «Ἡ ὀρθοφροσύνη εἶναι στὸν κόσμον τό πρᾶμα τό καλύτερα μοιρασμένο... ἡ ἱκανότητα νά κρίνει κανένας καλά καί νά ξεχωρίζει τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τό ψέμα, ἡ ὁποῖα εἶναι, καθαυτό, ὅ,τι ὀνομάζουν ὀρθοφροσύνη ἢ λογικό, εἶναι φυσικά ἴση σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους»²⁹. Ἀπὸ τό καρτεσιανό πνεῦμα προέκυψε ἡ θεωρία τῶν Διαφωτιστῶν γιὰ τό ἀνθρώπινο λογικό πού μπορεῖ νά τελειοποιηθῆ στό διηνεκές. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν Condorcet καί ἄλλους. Ἀφοῦ τό ἀνθρώπινο λογικό, πού δυνάμει ἐνυπάρχει σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, μπορεῖ νά τελειοποιηθῆ ἀπεριόριστα καί ἐξίσου σέ ὅλους, ἂν ὅλοι τύχουν τῆς κατάλληλης παιδείας³⁰, ἔπεται ὅτι ὅλοι μποροῦν νά ἀποφανθοῦν γιὰ τά κοινά καί ὅτι «κανεῖς δέν ἔχει ἀπὸ τὴ φύση τό δικαίωμα νά δίνει ἐντολές σέ κάποιον ἄλλον»³¹. Ἡ ἴδια ἡ λογικὴ τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ τὸν ὠθεῖ πρὸς τὴ δικαίωση τῆς «πολιτείας» (*république*) ὅπου ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται ἀπὸ τό σύνολο τῶν πολιτῶν σύμφωνα μέ νόμους πού ἐκφράζουν τὴ βούλησή τους, ἐξ οὗ καί ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν πολίτη πού ὑπακούει στὴν ἴδια τὴν ἔλλογη βούλησή του καί τὸν «ὑπήκοο» πού ὑπακούει στίς ἐντολές κάποιου φυσικοῦ προσώπου³². Γι' αὐτό καί ὁ πολίτης σύμφωνα μέ τὸν Diderot εἶναι «δημόσιος ἄνδρας». Ἡ πολιτεία εἶναι δημοκρατικὴ ὅταν ὅλοι ὅσοι ἀποτελοῦν τό λαό μποροῦν νά εἶναι πολῖτες καί ὅταν οἱ ἀνώτατες ἀρχές εἶναι προσιτές σέ ὅλους.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι θεωρητικοὶ ὅπως ὁ Montesquieu καί στοχαστές ὅπως ὁ Βολταῖρος, πού ἐπιδοκιμάζουν τὴ μετριασμένη μοναρχία καί τὴ φωτισμένη δεσποτεία ἀντίστοιχα, ἐκφράζουν μιά νοσταλγία γιὰ τὴ δημοκρατικὴ πολιτεία. Ἡ νοσταλγία αὐτὴ ἐκφράζεται στὸν περίφημο μῦθο τῶν Τρωγλοδυτῶν πού περιλαμβάνεται στίς *Περσικὲς Ἐπιστολές* τοῦ Montesquieu³³ καθὼς

28. Π.χ. ὁ Π. Κονδύλης, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1987, τ. 1, σ. 45. Ὁ Κονδύλης ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀναγωγή τοῦ καρτεσιανισμοῦ στὴ «νοησιαρχία» καί τό δυῖσμό.

29. Μετάφραση Χρ. Χρηστίδη, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1976, σ. 5.

30. Για τὸν Ἐλβέτιο, τό «πνεῦμα», δηλαδή ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά συνδυάζει τίς ἐντυπώσεις καί ἐμπειρίες του γιὰ νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες πού προκύπτουν ἀπὸ τίς κοινωνικὲς σχέσεις του, εἶναι τό προϊόν τῆς παιδείας. Βλ. τό ἔργο του *De l'Esprit*, Verviers, Marabout, 1973, ἰδίως τό τρίτο μέρος.

31. Diderot, ἄρθρο «Autorité Politique», στοῦ Paul Vernière, *Diderot, Oeuvres Politiques*, Paris, Garnier, 1963, σ. 29-35.

32. Diderot, ἄρθρο «Citoyen» στὴν *Ἐγκυκλοπαίδεια* τῶν Διαφωτιστῶν.

33. XI — XIV.

καί στίς Δημοκρατικές ιδέες του Βολταίρου. 'Από τή στιγμή πού οί Τρωγλοδύτες διαλέγουν βασιλιά χάνουν καί τήν έλευθερία τους. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι καί ή θεωρία γιά τή φωτισμένη δεσποτεία, τήν όποία οί πύριζοσπάστες Διαφωτιστές όπως ό Diderot άπορρίπτουν γιαντί έξοικειώνει τούς πολίτες μέ τήν ύπακοή καί τή δουλεία, τήν συσχετίζει μέ τή λαϊκή θέληση ή τουλάχιστον μέ τή λαϊκή συναίνεση³⁴ πού είναι δημοκρατικό στοιχείο.

Τό γεγονός ότι ή λογική του Διαφωτισμού όδηγει πρός τήν έξιδανίκευση τών δημοκρατικών ιδεών, έστω καί αν όρισμένοι από τούς Διαφωτιστές, όπως ό Montesquieu τίς θεωρούν άνεφάρμοστες γιά χώρες έκτεταμένες, πεδινές, χωρίς φυσικά σύνορα, μέ προχωρημένο πολιτισμό καί ύψηλό βαθμό οικονομικής, κοινωνικής καί παιδευτικής άνισότητας³⁵, έπιβεβαιώνεται από τή συσχέτιση δημοκρατίας καί «άρετης» άκόμα καί από Διαφωτιστές πού θεωρούν τή δημοκρατική πολιτεία άνεφάρμοστη, όπως π.χ. ό Montesquieu. 'Ο Montesquieu θεωρεί ως «άρχή» τής δημοκρατίας, τήν όποία ταυτίζει μέ τήν «λαϊκή έξουσία»³⁶, τήν «άρετή». 'Η «άρετή» είναι τό έλατήριο πού προϋποθέτει λογικά ή κανονική λειτουργία καί ή διατήρηση τής δημοκρατικής πολιτείας. 'Η άρετή είναι ή «άγάπη τών νόμων καί τής πολιτείας» καί ή άφοσίωση στά κοινά. 'Η άρετή πού προϋποθέτει ή δημοκρατική πολιτεία είναι σύμφωνα μέ τόν Rousseau³⁷ άσυμβίβαστη μέ τή χριστιανική άντίληψη γιά τήν άρετή έπειδή αυτή άποσκοπει στην προσωπική σωτηρία, συνεπάγεται τή μεταβολή του πολίτη σε άτομο, θεωρεί τή σχέση του πιστού μέ τόν ούρανό σημαντικότερη από τή σχέση του μέ τήν πατρίδα του, άποδίδει μεγαλύτερη σημασία στην προσωπική σωτηρία από αυτήν πού άποδίδει στό άγαθό καί τό συμφέρον τής πόλης. Πρός τήν «πολιτική θρησκεία» όπως τήν έννοει ό Rousseau άνταποκρίνεται σε μεγαλύτερο βαθμό ό άρχαίος πολυθεϊσμός γιαντί αυτός καλλιεργεί τό αίσθημα ότι «ίερό» είναι ό,τι ώφελει τήν πόλη. 'Ο Montesquieu επίσης συσχετίζει τό αίσθημα πώς ίερό είναι ό,τι ώφελει τήν πόλη μέ τήν «άρετή» ως «άρχή» ή «έλατήριο» τής δημοκρατίας.

Οί Διαφωτιστές, τών όποίων οί διαφωνίες περιορίζονται στό ζήτημα αν ή δημοκρατία είναι έφαρμόσιμο καί βιώσιμο πολίτευμα, τή συσχετίζουν κυρίως μέ τήν «ίσότητα», όχι μόνο άπέναντι στό νόμο³⁸, μέ τήν «άρετή» καί τήν θεμελιώνουν στη λαϊκή κυριαρχία. Τά χαρακτηριστικά αυτά τής δημοκρατί-

34. π.χ. ό Φρειδερίκος ό Β' τής Πρωσίας· βλ. Francois Bluche, *Le despotisme éclairé*, Paris, Fayard, 1969, σ. 34.

35. *Esprit des Loıs*, Βιβλ. 18, κεφ. 6· Βιβλ. 2, κεφ. 2· Βιβλ. 3, κεφ. 3· Βιβλ. 4, Κεφ. 5 και 6· Βιβλ. 5, κεφ. 3.

36. «état populaire», *οπ. παρ.*, Βιβλ. 3, Κεφ. 3.

37. *Contrat Social*, τελευταίο κεφάλαιο: De la Religion Civile.

38. 'Ο ήπότης de Jaucourt, άρθρο «égalité naturelle», τής *Έγκυκλοπαίδειας* δέν ταυτίζει τήν ίσότητα σε σχέση μέ τούς νόμους μέ τή «φυσική ίσότητα». 'Απλώς θεωρεί τήν πρώτη ως τή μόνη έφικτή γιά τίς νεότερες έξελιγμένες καί ιεραρχικές κοινωνίες.

ας προϋποθέτουν ότι θεωρούν ως δημοκρατία τήν άμεση δημοκρατία. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο λαός ή σύμφωνα με τον Rousseau τό «πολιτικό σώμα», δηλαδή τό σύνολο τών πολιτῶν όταν βουλεύονται για τά κοινά, άσκει όλες τίς έξουσίες, συμπεριλαμβανόμενης τής νομοθετικής και, σύμφωνα με τό Rousseau, τής έκτελεστικής έξουσίας³⁹.

Ἡ έννοια αὐτή τής δημοκρατίας πού υίοθετοῦν οἱ Διαφωτιστές ἐξηγεῖ τήν ἐξιδανίκευση τῶν δημοκρατιῶν, ἥ σύμφωνα με τήν ὀρολογία πού χρησιμοποιεῖται, τῶν «πολιτειῶν» τής κλασσικῆς ἀρχαιότητας, ἰδιαίτερα τής Ἀθήνας, τής Σπάρτης καί τής Ρώμης κατά τήν περίοδο μεταξύ τοῦ τέλους τής βασιλείας καί τής ἀρχῆς τής ἡγεμονίας. Ἡ τάση για ἐξιδανίκευση τῶν ἀρχαίων δημοκρατιῶν ἀπαντᾷ συχνά στά κείμενα τῶν Διαφωτιστῶν.

Ἀπό ὀρισμένα κείμενα τῶν Διαφωτιστῶν, ὅπως για παράδειγμα, τό ἄρθρο «Patrie» τοῦ Φιλοσοφικοῦ Λεξικοῦ τοῦ Βολταίρου, εἶναι φυσικό ἡ «πολιτεία» (République), καί μάλιστα με τή μορφή τήν πλησιέστερη πρὸς τή δημοκρατία, νά εἶναι ἡ πρώτη μορφή πολιτειακῆς ὀργάνωσης, πού γνώρισε ἡ ἀνθρωπότητα. Ἡ μορφή αὐτή εἶναι φυσικό νά ταιριάζει σέ κοινωνίες ὅπου ἡ έξουσία δέν ἔχει διακριθεῖ ἀπό τούς ἀρχόμενους. Τέτοιες ἦταν οἱ ἀρχαῖες πόλεις. Τό δημοκρατικό στοιχεῖο τῶν ἀρχαίων πολιτειῶν ἐνισχύεται προφανῶς ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀγνοοῦσαν τή διάκριση κοσμικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς ἢ «πνευματικῆς» έξουσίας⁴⁰, ἡ ὁποία περιορίζει τήν έξουσία τοῦ ἡγεμόνα, δηλαδή αὐτοῦ πού άσκει τήν πολιτική έξουσία στίς νεότερες πολιτείες. Καί γι' αὐτό τό λόγο οἱ ἀρχαῖες πολιτείες εἶχαν προσεγγίσει περισσότερο τό ἰδανικό τής λαϊκῆς κυριαρχίας.

Τό δημοκρατικό χαρακτήρα τῶν πολιτειῶν τής ἀρχαιότητας ἐνίσχυσε ὁ ὀρθολογικός τρόπος σκέψης τῶν ἀρχαίων. Αὐτός ἐκδηλώθηκε με τήν ἀποστροφή πού ἐνιωθαν για τούς βασιλιάδες πού εἶχαν δῆθεν θεϊκή καταγωγή ἀλλά «δυσφήμησαν τήν ἀνθρωπότητα με τά ἐγκλήματα⁴¹ του». Οἱ δημοκρατικές πολιτείες τής ἀρχαιότητας ἐνισχύθηκαν ἀπό τόν πατριωτισμό τόν ὁποῖο ἐνεθάρρυναν. Ὁ πατριωτισμός τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καί Ρωμαίων ἐρμηνεύεται ἀπό τό Βολταῖρο ὅπως ἡ «ἀρετή» ἀπό τόν Montesquieu με τή διαφορά ὅτι ὁ πατριωτισμός για τό Βολταῖρο ἀποτελεῖ πραγματικό δεδομένο ἐνῶ ἡ ἀρετή για τόν Montesquieu θεωρεῖται ὡς λογική ἀρχή, πού εἶναι προϋπόθεση για τήν κανονική λειτουργία καί διατήρηση τής δημοκρατίας. Ὅπως ἡ «ἀρετή» για τόν Montesquieu, ὁ πατριωτισμός για τόν Βολταῖρο συνίσταται στήν ἀναζήτηση τής ταύτισης ἢ τουλάχιστον τής σύμπτωσης τοῦ ἀτομικοῦ καί τοῦ κοινοῦ συμφέροντος. Χαρακτήριζε ἰδίως τούς ἀρχαίους. Θά μπορούσαμε νά

39. Σύμφωνα με τόν ἱπότη de Jaucourt, ἄρθρο «Démocratie» τής Ἐγκυκλοπαίδειας «ὄλοι διοικοῦν» στή δημοκρατική πολιτεία.

40. Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, ἄρθρο «Lois Civiles et Ecclésiastiques».

41. Condorcet, *Esquisse d'un Tableau des Progrès de l'Esprit humain*, 4η ἐποχή.

ἀποδώσουμε στους Διαφωτιστές τήν ἄποψη ὅτι στή νεότερη ἐποχή ὁ πατριωτισμός ἐκφυλίστηκε γιατί ταυτίστηκε μέ τήν ἀφοσίωση στό πρόσωπο τῶν διαφόρων ἡγεμόνων.

Ἐξάλλου οἱ ἀρχαῖες πόλεις δέν εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τήν σχέση φυσικῆς ἰσότητος μεταξύ τῶν πολιτῶν τόσο ὅσο ἀπομακρύνθηκαν τά νεότερα κράτη πού στηρίχθηκαν, σύμφωνα μέ τόν ἱπότη de Jaucourt, στίς διακρίσεις θέσεων καί τιμῶν⁴² καί γενικά σέ μιά ἱεραρχική ἀντίληψη γιά τήν κοινωνική ζωή, πού εἶχε προφανῶς φεουδαρχική προέλευση. Ἀκόμα καί ἡ πολυτέλεια πού χαρακτήριζε πόλεις ὅπως ἡ Ἀθήνα δέν ἦταν σύμφωνα μέ τόν Montesquieu ἀναγκαστικά αἰτία οἰκονομικῆς, παιδευτικῆς καί κοινωνικῆς ἀνισότητος γιατί ἀφοροῦσε τήν πόλη καί τά μνημεῖα πού τήν κοσμοῦσαν, ὄχι τόν κάθε πολίτη χωριστά⁴³.

Ξεκινώντας ὁμως ἀπό τή συσχέτιση δημοκρατίας, ἰσότητος καί λιτότητας οἱ Διαφωτιστές, ὅταν κρίνουν τήν ἀρχαιότητα μέ πολιτικά κριτήρια καί ὄχι μέ τό κριτήριο τῆς πολιτιστικῆς προόδου τείνουν νά ἐξιδανικεύσουν τή Σπάρτη. Ἄν καί ὁ ἄγονος χαρακτήρας τοῦ Ἀττικοῦ ἐδάφους εὐνοοῦσε τή γένεση καί τή διατήρηση τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα σύμφωνα μέ τόν Montesquieu⁴⁴, ἡ σχετική γεωγραφική ἀπομόνωση τῆς Σπάρτης, ἰδιαίτερα ὁμως ἡ νομοθεσία καί οἱ παιδευτικοί θεσμοί τοῦ Λυκούργου, τόν ὁποῖο ὁ Montesquieu συγκρίνει μέ τόν William Penn⁴⁵, καθιστᾶ τή δημοκρατία (*gouvernement populaire*) τῶν Λακεδαιμονίων ἰδιαίτερα σταθερή καί ἱκανή νά ἀνθέξει σέ στρατιωτικές ἡττες καί ἄλλες ἐξωτερικές ἀντιξοότητες. Παρόμοιες τάσεις γιά ἐξιδανίκευση τῆς Σπαρτιατικῆς πολιτείας κυρίως μέ κριτήριο τίς ἐξισωτικές τάσεις τῆς Σπαρτιατικῆς παιδείας καί τή σχέση της μέ τήν «ἀρετή» ἐκφράζονται καί στά κείμενα ἄλλων Διαφωτιστῶν, ὅπως ὁ Rousseau⁴⁶.

Ἡ ἐξιδανίκευση τῆς Ἀθήνας εἰς βάρος τῆς Σπάρτης ἀπαντᾶ ἐπίσης σέ κείμενα Διαφωτιστῶν, ὅπως π.χ. τό ἄρθρο «Πολυτέλεια» (*Luxe*) τοῦ *Φιλοσοφικοῦ Λεξικοῦ* τοῦ Βολταίρου. Συνήθως γίνεται μέ κριτήριο τή συμβολή τῶν δύο πόλεων στήν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ καί στή δημιουργία τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς ἀνθρωπότητας. Σ' αὐτήν σύμφωνα μέ τό Βολταῖρο ἡ συμβολή τῆς Σπάρτης ἦταν ἐξίσου μηδαμινή μέ αὐτήν τοῦ Ἀγίου Μαρίνου. Ἀντίθετα ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀθήνας ἦταν γόνιμη καί δημιουργική. Ὅταν

42. στό ἄρθρο «*Démocratie*» τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας*.

43. *Esprit des Lois*, Βιβλίο 4, Κεφ. 5.

44. *Esprit des Lois*, Βιβλίο 18, Κεφ. 1.

45. ὄπ. παρ., Βιβλ. 2, κεφ. 6.

46. «*Considerations sur le Gouvernement de Pologne*», *Oeuvres Complètes*, Paris, Seuil, 1971 σ. 529. Θεωρῶ ὅτι ὁ Rousseau ἀπό πολλές ἀπόψεις, ὅπως ἡ ἄρνηση τῆς κλίσης πρὸς τό κακό, ὁ ντεῖσμός καί ἡ ἄρνηση τῶν θαυμάτων, ἡ ἀπολογία τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης ἐδῶ, οἱ δημοκρατικές ἰδέες κ.ο., εἶναι Διαφωτιστής.

ὅμως κρίνεται ἡ Σπαρτιατικὴ παιδεία καὶ πολιτεία καὶ ὅταν τὰ κριτήρια πού ἐπικρατοῦν εἶναι πολιτικά, φαίνεται νά ἀναγνωρίζεται ἡ ὑπεροχὴ τῆς Σπάρτης ἀπέναντι στὴν Ἀθήνα.

Εἶναι ἀναπόφευκτο ἡ συσχέτιση πού ἐπιχειροῦν οἱ Διαφωτιστές ἀνάμεσα στὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία καὶ τὴν ἐξιδανικευμένη εἰκόνα γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα πού υἱοθετοῦν νά μὴ λαμβάνει ὑπ' ὄψη τῆς τὴν ὑπαρξὴ τῶν εἰλώτων καὶ τῶν περιοίκων στὴ Λακεδαιμόνα καθὼς καὶ τῶν δούλων στίς ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις καὶ στὴ Ρώμη. Βέβαια ὑπάρχουν ἐπιμέρους ἀποφάνσεις ὅπως π.χ. τοῦ Condorcet, ὅτι οἱ ἀρχαῖες πολιτεῖες ἀρνοῦνται στὴ μισὴ ἀνθρωπότητα τὸ δικαίωμα νά ἀποφαίνεται γιὰ τὰ κοινά. Ἡ ἀπόφανση αὐτὴ ἐντάσσεται ὅμως περισσότερο σέ μιὰ ἠθικὴ ἢ καὶ ἠθικολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ λιγότερο σέ μιὰ καθαρὰ πολιτικὴ ἀνάλυση τῶν συνεπειῶν τῆς ὑπαρξὸς δούλων καὶ «ἀπόλιδων» ὡς πρὸς τίς διαδικασίες λήψης ἀποφάσεων στίς ἀρχαῖες πόλεις. Ὁ Montesquieu παρατηρεῖ βέβαια ὅτι «στὴ δημοκρατία ὅπου ὅλοι εἶναι ἴσοι... ἡ ὑπαρξὴ δούλων εἶναι κατὰ τοῦ πνεύματος τῆς πολιτείας· οἱ δούλοι χρησιμεύουν στό νά ἀποκτήσουν οἱ πολῖτες δύναμη καὶ πολυτέλεια πού δέν πρέπει νά ἔχουν». Προφανῶς ὁ Montesquieu κρίνει τὴν ὑπαρξὴ δούλων ὡς πρὸς τοὺς ἐλεύθερους πολῖτες. Ἡ ἀνάλυση τῶν διαφόρων μορφῶν δουλείας πού περιλαμβάνεται στό *Πνεῦμα τῶν Νόμων*⁴⁷, ἔχει κυρίως κοινωνιολογικὸ χαρακτήρα. Εἶναι μᾶλλον ἄσχετη μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὴ δημοκρατικὴ πολιτεία.

Ἡ τάση γιὰ ἐξιδανίκευση τῶν ἀρχαίων πόλεων καὶ γιὰ ὑπερτονισμό τοῦ δημοκρατικοῦ χαρακτήρα τους φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς πολιτικῆς δράσης τοῦ πυθαγόρειου συλλόγου στὸν Κρότωνα τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας ἀπὸ τὸν Condorcet. Παραβλέποντας τίς ἀριστοκρατικὲς τάσεις τοῦ συλλόγου καὶ τὴ γνωστὴ ἀντίθεσή του πρὸς τὸ δῆμο, ὁ Condorcet πιθανῶς ὑπερτονίζει τὴν ἀντίθεση τοῦ συλλόγου πρὸς τὴν τυραννία.

Μπορεῖ βέβαια νά βρεῖ κανεὶς στοὺς Διαφωτιστές περισσότερο διορατικὲς καὶ κριτικὲς ἀπόψεις γιὰ τίς ἀρχαῖες πολιτεῖες. Γιὰ παράδειγμα ὁ Diderot στό ἄρθρο «Πόλη» (Cité) τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας*, ἀκολουθώντας συλλογιστικὴ ἀνάλογη μὲ αὐτὴν τοῦ Rousseau στό *Λόγο γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἀνισότητος ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους*, ἀναγνωρίζει τὸν εὐθραυστο χαρακτήρα τῆς ἀμεσης δημοκρατίας τῶν ἀρχαίων. Ὁ χαρακτήρας αὐτός ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι αὐτός πού καταλαμβάνει κάποια ἀρχὴ ἔχει καὶ τὴν ἐξουσιοδότηση νά δίνει ἐντολές, ὅποτε ἡ δημοκρατικὴ ἰσότητα ὑπονομεύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς δημοκρατικῆς ἔστω ἐξουσίας. Γιὰ νά διατηρηθεῖ ἡ δημοκρατικὴ ἰσότητα εἶναι ἀνάγκη νά ληφθοῦν μέτρα πού νά παρεμποδίζουν τὴν ὑπαρξὴ ὑπερεχόντων ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄποψη προσώπων, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ὀστρακισμός

47. Γιὰ παράδειγμα στό Βιβλίο 15, σέ σχέση μὲ τὸ κλίμα.

της Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας στὸν ὁποῖο ὁ Diderot ἀναφέρεται ἐπιδοκιμαστικά⁴⁸.

Ἐνῶ ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότητα ἐξιδανικεύεται ἀπὸ τοὺς Διαφωτιστές γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ἀνεξιθρησκεία, ὁ ντεισμός, γιὰ ὀρισμένους ὁ ἀθεϊσμός, ὁ ἀγώνας κατὰ τῶν προλήψεων, τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τοῦ φανατισμοῦ, ἡ ἰδέα μιᾶς ἠθικῆς χωρὶς θρησκευτικὴς προϋποθέσεις ἀφοῦ γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἡ θρησκεία δικαιώνει τὶς ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς ἐπιλογές χωρὶς νὰ τὶς ὑπαγορεύει, ἐνῶ ἡ μελέτη τῆς ἀρχαιότητος δικαιώνει τὸν ἀγώνα γιὰ μιὰ ποιητικὴ δημιουργία ἀπλή καὶ διδακτικὴ καθὼς καὶ τὸν ἀγώνα κατὰ τῆς ἀπολυταρχίας καὶ τῆς συνακόλουθης μεταβολῆς τοῦ πολίτη σὲ ὑπήκοο καὶ ἰδιώτη, ἀπὸ ὀρισμένες ἄλλες ἀπόψεις ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότητα ὑποβιβάζεται ἀπὸ τοὺς Διαφωτιστές.

Ὁ ὑποβιβασμός αὐτὸς τοὺς ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἰδέας τῆς προόδου. Οἱ Διαφωτιστές δέχονται, ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν ἰδέα τῆς προόδου. Ὅπως τὴν εἶχε διατυπώσει ἤδη κατὰ τὸ 17ο αἰῶνα ὁ Pascal στὸν Πρόλογο τῆς *Πραγματείας γιὰ τὸ Κενό*, σὲ σχέση ὅμως μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, ἡ πρόοδος ἀναφέρεται στὸ ἀνθρώπινο λογικόν. Τὸ ἀνθρώπινο λογικὸ τελειοποιεῖται μὲ τὰ ἴδια τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ καὶ μὲ τὴν πείρα πού ἀποκτᾶ κατὰ τὴν πραγματοποίησή τους. Ἡ τελειοποίησή του εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἰκανότητα τοῦ νὰ ἐλέγχει μὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὶς προτάσεις στίς ὁποῖες προσωρινά καταλήγει καὶ νὰ ἀναγνωρίζει τὰ ὅρια τῶν ἐπιτευγμάτων του⁴⁹. Ἡ πρόοδος τοῦ λογικοῦ μπορεῖ νὰ παρομοιαστεῖ μὲ τὴν πρόοδο ἑνὸς ἀνθρώπου τοῦ ὁποίου ἡ νόηση, δηλαδή ἡ λειτουργία σχηματισμοῦ κρίσεων καὶ ἐννοιῶν, τελειοποιεῖται ἀπὸ τὶς γνώσεις πού ἀποκτᾶ. Σὲ κάθε μεταγενέστερη «ἡλικία» τοῦ τό λογικὸ εἶναι πιὸ τελειοποιημένο ἀπὸ ὅσο ἦταν στίς προγενέστερες, ὅπως ἓνας συγκεκριμένος ἄνθρωπος ὡς πρὸς τὴ νοητικὴ του ἐξέλιξη.

Τὸ σχῆμα τοῦ Pascal, χωρὶς τοὺς περιορισμούς του, υἱοθετοῦν στὸ τέλος τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα στη Γαλλία οἱ ὀπαδοὶ τῶν «νεοτεριστῶν» στήν ἔριδα τους μὲ τοὺς «ἀρχαίους», δηλαδή τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἄποψης ὅτι οἱ ἀρχαῖοι δημιούργησαν πρότυπα πού οἱ νεότεροι δὲν μπόρεσαν νὰ ξεπεράσουν. Οἱ νεοτεριστές, στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται ὁ Perrault καὶ ὁ Fontenelle, χρησιμοποιοῦν τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀνθρώπου πού γερνώντας ὀριμάζει. Ἔτσι ὁ Fontenelle στὸ *Δοκίμιό του γιὰ τὴν Ἱστορία*⁵⁰, παρατηρεῖ ὅτι στὸ βάθος οἱ ἀρχαῖοι εἶναι νέοι, μποροῦν δηλαδή νὰ παρομοιαστοῦν μὲ ἓνα ἄνθρωπο πού βρίσκεται σὲ ἓνα στάδιο νεανικῆς ἀνωριμότητος ἐνῶ οἱ νεότεροι εἶναι οἱ πραγματικοὶ ἀρχαῖοι ἢ ἡλικιωμένοι. Εἶναι δυνατό νὰ παρομοιαστοῦν

48. Ἄρθρο «Citoyen» τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας*.

49. «Préface du Traité du Vide», *Oeuvres Complètes*, Paris, Seuil, 1963, σ. 230-231.

50. *Histoire des oracles*, Paris, ἐκδ. 10-18, σ. 153.

μέ ένα γέροντα πού έχει όριμάσει από τήν πείρα πού απέκτησε κατά τίς διάφορες «ήλικίες» τής ζωής του. Τήν μεταφορά αυτή, ότι ή αρχαιότητα ίσοδυναμεί πρός τή νεανική ήλικία τής ανθρωπότητας ενώ ή νεότερη εποχή αντιστοιχεί πρός τήν ώριμότητά της, χρησιμοποιούν συχνά οί Γάλλοι Διαφωτιστές, για παράδειγμα ό Diderot στό άρθρο «Φιλοσοφία» τής Έγκυκλοπαίδειας τών Διαφωτιστών. Η μεταφορά αυτή εκφράζει τήν πεποίθηση τών Διαφωτιστών, όπως και τών «νεοτεριστών» του 17ου αιώνα πού είναι πρόδρομοί τους, ότι οί νεότεροι ξεπέρασαν τούς αρχαίους ακριβώς επειδή στηρίχθηκαν σ' αυτούς⁵¹. Παρόμοια, σύμφωνα μέ μία άλλη μεταφορά, οί νάνοι πού αναρριχήθηκαν στους ώμους τών γιγάντων βλέπουν πιο μακριά από τούς γίγαντες.

Οί νεότεροι σύμφωνα μέ τόν Regault έχουν ξεπεράσει τούς αρχαίους όχι μόνο στις επιστήμες αλλά και στην καλλιτεχνική δημιουργία, ιδιαίτερα στην ποίηση.

Αν συσχετίσει κανείς τίς απόψεις τών Διαφωτιστών μέ αυτές του Regault, θα ανακαλύψει σε όρισμένους από αυτούς ανάλογες ιδέες. Π.χ. τό γούστο, δηλαδή ή άμεση αίσθηση για τό τί είναι ταιριαστό και τί είναι άταιρίαστο καθώς και τών εκφραστικών άποχρώσεων ενός ποιήματος λ.χ.⁵² είναι πιο τελειοποιημένο στους νεότερους από ό,τι ήταν στους αρχαίους. Στους νεότερους τό κοινό είναι πιο φωτισμένο. Η παράσταση για τό κοινό του επηρεάζει τήν έμπνευση και τό έργο του ποιητή. Είναι λοιπόν φυσικό να αποφεύγει άταιριαστες περιγραφές, όπως οί περιγραφές πριγκιπισσών πού πλένουν τά ρούχα τους στον Όμηρο. Οί ιδέες αυτές πού βρίσκουμε στό Βολταίρο, στον d'Alembert και σε άλλους δέν γίνονται βέβαια δεκτές από όλους τούς Διαφωτιστές. Οί περισσότεροι, π.χ. ό abbé Dubos, τονίζουν πιο πολύ τήν ύποκειμενικότητα, τόν ένορατικό χαρακτήρα και τή σχετικότητα του γούστου πού αναφέρεται στην καλλιτεχνική δημιουργία. Αν ή προσέγγιση αυτή δέν θεμελιώνει τήν ιδέα τής προόδου, ως πρός τήν καλλιτεχνική και ειδικότερα τήν ποιητική δημιουργία, ταυτόχρονα ύπονομεύει τήν άποψη ότι τά ποιητικά έργα τών αρχαίων αποτελούν άξεπέραστα και τέλεια πρότυπα.

Η ιδέα τής προόδου συνδέεται από όρισμένους Διαφωτιστές και μέ τήν εξέλιξη τής ήθικης ευαισθησίας. Η έξιδανίκευση τών ήθικών αντιλήψεων και του τρόπου ζωής τών αρχαίων, πού ύπάρχει σε πολλούς Διαφωτιστές, άμφισβητείται από άλλους, ιδίως όταν ό Διαφωτισμός γίνεται πιο ριζοσπαστικός. Έτσι ό Volney στή 1795, ό όποιος ανήκει στους «ιδεολόγους» πού

51. Για τήν έριδα τών παραδοσιακών και τών νεοτεριστών στό τέλος του δέκατου έβδομου αιώνα στή Γαλλία βλ. μία σύνοψη στό G. Gusdorf, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Paris 1973, σ. 206-207.

52. Για τόν Diderot τό γούστο είναι ή αίσθηση του άληθινου και του αγαθού σε συνάρτηση μέ τό ώραίο. βλ. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton 1951, σ. 310.

συνεχίζουν τούς Διαφωτιστές, όχι μόνο ἀμφισβητεί τις δημοκρατικές τάσεις τῶν ἀρχαίων πολιτειῶν, χαρακτηρίζοντάς τις ὡς ὀλιγαρχικές ἀλλά καί κατηγορεῖ τις ἠθικές ιδέες καί πρακτικές τῶν ἀρχαίων γιατί στηρίζονται στό δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου καί τό μίσος γιά τούς ξένους⁵³.

Οἱ νεότεροι, κάνοντας κριτική στήν χριστιανική ἠθική, ξεπέρασαν καί τούς ἀρχαίους ἢ τουλάχιστον συνειδητοποίησαν τις θεωρητικές προϋποθέσεις πού θά ἐπέτρεπαν τό ξεπέραςμα τους καί ὡς πρός τήν ἐξέλιξη τῆς ἠθικῆς εὐαισθησίας. Τό ξεπέραςμα ἔγινε μέ τήν κριτική τῶν ἔμφυτων ἐννοιῶν καί ἰδιαίτερα τήν ἀρνηση τῆς ἔμφυτης κλίσης τοῦ ἀνθρώπου πρός τό κακό. Ὡς πρός τήν ἀρνηση αὐτή ὅλοι οἱ Διαφωτιστές, ντεϊστές, ὕλιστές καί, μαζί καί ὁ Rousseau συμφωνοῦν⁵⁴. Ἀπό τήν κριτική αὐτή ἐπιβεβαιώνεται τό δικαίωμα γιά τήν εὐτυχία, μέ τήν ἐννοια τῆς συμφωνίας ἀναζητήσεων καί δυνατοτήτων τοῦ ἀτόμου καθώς καί συνειδησιακῆς κατάστασης τῆς ὁποίας εἶναι ἐπιθυμητή ἡ διάρκεια. Ἡ ἰδέα τῆς εὐτυχίας, ὅπως θά πεῖ ἀργότερα ὁ Saint-Just εἶναι νέα ἰδέα στήν Εὐρώπη. Οἱ ἀρχαῖοι πιθανῶς τήν ἀγνοοῦσαν ἢ τή θεωροῦσαν ὡς προνόμιο τῶν θεῶν, ἦταν ἄλλωστε ἀσυμβίβαστη μέ τήν παντοδυναμία τῆς μοίρας. Ὁ χριστιανισμός, ὅπως τουλάχιστον τόν ἐρμήνευαν οἱ Διαφωτιστές, τήν ἀρνιόταν ὡς ἀνθρώπινο δικαίωμα.

Ὁ Διαφωτισμός συνδέει τό δικαίωμα στήν εὐτυχία μέ τή φυσική συμπάθεια πού νιώθουν κατά τήν ἀποψή του οἱ ἄνθρωποι καί πού συνίσταται στό ὅτι ὁ καθένας χαίρει ὅταν οἱ ἄλλοι εὐτυχοῦν καί λυπᾶται ὅταν οἱ ἄλλοι δυστυχοῦν⁵⁵. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ Ἐγκυκλοπαίδεια χρησιμοποιοῦ τόν ὄρο *humanité* (ἀνθρωπισμός, ἀνθρωπότητα) γιά νά περιγράψει αὐτή τήν ἀνθρώπινη σχέση πού εἶναι συνυφασμένη μέ τήν ἰδέα τῆς ἠθικῆς ἀλληλεγγύης τῶν μελῶν πού ἀποτελοῦν τό σῶμα τῆς ἀνθρωπότητας.

Οἱ ἀρχαῖοι δέν εἶχαν συλλάβει, τουλάχιστον σύμφωνα μέ τούς Διαφωτιστές, τήν ἠθική ἀξία τοῦ «ἀνθρωπισμοῦ» γιατί γι' αὐτούς, τουλάχιστον κατά τήν κλασσική περίοδο ὑπέρτατη ἀρετή ἦταν ἡ ἀφοσίωση στήν πόλη. Πιθανῶς ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἦταν συνυφασμένη καί μέ στωικές, ἐπικούρειες καί χριστιανικές ἐπιδράσεις πού οἱ Διαφωτιστές⁵⁶ ὅμως ὡς ἐπί τό πλεῖστον δέν ἀναγνώριζαν. Ὡς προκύπτει ἀπό τό ἄρθρο «Ἀγαθοεργία» (*Bienfaisance*) τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας, ἀπό τις προτάσεις πού ὑπέβαλε ὁ Diderot στήν Αἵκατερίνη Β' τῆς Ρωσσίας γιά τή μεταρρύθμιση τοῦ Ρωσικοῦ Δικαίου (*Observations sur le Nakaz*) καθώς καί ἀπό ἄλλα κείμενα, τό αἶτημα τῆς μέρι-

53. G. Gusdorf, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, σ. 212.

54. Οἱ ὕλιστές στηρίζουν τήν ἀρνηση αὐτή στήν ἀποψη ὅτι οἱ ἠθικές κλίσεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς παιδείας, δηλαδή τῶν ἐπιδράσεων τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος· βλ. K. Marx - Fr. Engels, *La Sainte Famille*, Paris, Editions Sociales, 1969, σ. 157-158.

55. Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Διαφωτιστῶν, ἄρθρο «Humanité».

56. Ὁ Diderot στό ἄρθρο «Ἐπίκουρος» τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας τόνιζε τήν σπουδαιότητα τῆς φιλίας ὡς ἐννοιας καί ὡς πρακτικῆς στόν Ἐπίκουρο.

μνας για τούς αδύνατους από οικονομική, νοητική ή παιδευτική άποψη, τό αίτημα για έπιεικές δίκαιο, πού προστατεύει σύμφωνα μέ τίς ιδέες του Beccaria τόν άθώο, άπαγορεύει τά βασανιστήρια, άπαγορεύει τή φυλάκιση τών χρεωφειλετών, πού άποδίδει μεγαλύτερη σημασία στους «καλούς δικαστές» παρά στους «καλούς νόμους», ή επίγνωση ότι ό φωτισμός του πνεύματος και τής συνείδησης θά μειώσει τήν έγκληματικότητα, γενικά ό συγκεκριμένος και έμπρακτος ανθρωπισμός μπορούσε νά πραγματοποιηθεί μονάχα σέ μιά «έποχή Διαφωτισμού» έστω και άν αυτή δέν είναι φωτισμένη⁵⁷. Η κλασσική αρχαιότητα σύμφωνα μέ τούς Διαφωτιστές δέν μπορούσε νά τόν συλλάβει γιατί δέν είχε πλήρως άποσαφηνίσει τήν έννοια του ανθρώπινου δικαιώματος και δέν διακρινόταν από ζωνή φροντίδα για τούς αδύνατους.

Η έννοια τής προόδου, πού δέχονται οί Διαφωτιστές, όρίζεται ως εξέλικτική διαδικασία φωτισμού και τελειοποίησης τής νόησης και του λογικού και αναφέρεται στή σχέση παρελθόντος και παρόντος⁵⁸. Τούς όδήγησε σέ μιά κριτική στάση άπέναντι στην κλασσική αρχαιότητα.

Η κριτική αυτή στάση ένισχύεται και από τήν όπτική τών κοινωνικών έπιστημών, ιδιαίτερα τής πολιτιστικής ανθρωπολογίας και τής έθνολογίας, πού υίοθετούν όρισμένοι Διαφωτιστές όταν κρίνουν τήν κλασσική αρχαιότητα.

Η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει στην άποψη πού διατυπώνει ό Βολταίρος στό άρθρο «Ίστορία» του *Φιλοσοφικού Λεξικού* του. Σύμφωνα μέ τό κείμενο αυτό οί πρώτες εικόνες πού σχηματίζουν οί άνθρωποι για τό παρελθόν τους είναι μυθικές. Η μυθοπλασία, στην όποία τείνουν όχι μόνο οί πρωτόγονοι άνθρωποι αλλά και άνθρωποι μέ «πρακτικό πνεύμα» όπως οί Ρωμαίοι, άπαντά σέ όλους τούς λαούς και όχι μόνο στό αρχαϊκό στάδιο τής εξέλιξης τους. Δέν όφείλεται μόνο στην επίδραση τών προλήψεων και τών δεισιδαιμονιών, τήν όκνηρία σέ σχέση μέ τήν κριτική σκέψη ή και τήν ιδιοτέλεια, όπως τονίζεται από τό Βολταίρο στην *Προσθήκη στό Δοκίμιο για τά ήθη και τό πνεύμα τών έθνών*⁵⁹. Η ανθρώπινη φύση, σύμφωνα μέ τό άρθρο

57. Σύμφωνα μέ τή διάκριση του Κάντ, «Ή Απόκριση στό έρώτημα, τί είναι Διαφωτισμός», *Δοκίμια*, σ. 48.

58. Π.χ. στον Turgot, «Second Discours sur les progrès de l'esprit humain», *Oeuvres*, τ. 1, Paris, Alcan, 1913. Ο Gusdorf, *Les principes de la pensée au siècle des Lumières*, Paris 1971, σ. 305, πού συσχετίζει τήν ιδέα τής προόδου τών Διαφωτιστών μέ στοιχεία ούτοπισμού διαψεύδεται από τίς πηγές πού αναφέρει. Ο Diderot στό άρθρο «Art» τής *Έγκυκλοπαίδειας* κάνει λόγο και για μελλοντική πρόοδο τών τεχνών, τήν θεωρεί όμως ως μή προβλέψιμη. Ούτοπικές τάσεις χωρίς όμως συσχέτιση μέ τήν πρόοδο μπορεί νά βρει κανείς σέ στοχαστές πού υπερασπίζονται ένα αρχαίζοντα ίσοπεδωτισμό όπως ό Mably, *Théorie du Pouvoir Politique*, Paris, Editions Sociales, 1973, σ. 114-118.

59. «Supplément à l'Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations», στό R. Pomeau, *Voltaire, Essai sur Moeurs et l'esprit des nations*, τ. 2, Paris, Garnier, 1963, σ. 948.

ιστορία επηρεάζεται από τή φαντασία και από ὅ,τι εἶναι θαυμαστό, ρέπει πρὸς τήν πλάνη, κάποτε και πρὸς τό ψεῦδος πού ἐντυπωσιάζει «τούς γείτονες». Ἡ μυθική σκέψη ἐμπεδώνεται ἀπό τά διάφορα μνημεῖα και τίς τελετές πού τήν ἐπιβεβαιώνουν, τουλάχιστον για τούς ἀφελέστερους⁶⁰. Ἐπειδή «οἱ ἄνθρωποι εἶναι παντοῦ οἱ ἴδιοι» «ἡ ἱστορία παραμορφώνεται ἀπό τό μῦθο ὥσπου ἡ φιλοσοφία νά ἔρθει νά φωτίσει τούς ἄνθρώπους»⁶¹. Ἄλλωστε οἱ ἐξωλογικές τάσεις τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πού ὁ Βολταῖρος χαρακτηρίζει ὡμά ὡς ροπή πρὸς τήν ἀνοησία, τό ψεῦδος και τήν ἀπάτη, ἐξηγοῦν τελικά τή μεγάλη διάρκεια τῆς ἐπίδρασης τῶν προλήψεων, τῶν δεισιδαιμονιῶν και τῆς προσήλωσης στήν αὐθεντία πού χαρακτηρίζει τή «γνώμη», δηλαδή τόν τρόπο σκέψης τῶν ἀνθρώπων.

Ἄπό τή θέση ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι ἐνιαία συνάγεται ἡ ἄποψη ὅτι ὅλες οἱ κοινωνίες κατά τήν ἐξέλιξή τους διέρχονται ἀπό τά ἴδια ἢ ἀνάλογα στάδια. Τό πρῶτο ἀπό αὐτά, στό ὁποῖο κυριαρχεῖ ἡ μυθική σκέψη εἶναι κοινό σέ ὅλους τούς λαούς. Δικαιολογοῦνται συνεπῶς οἱ συγκρίσεις ἀνάμεσα στούς μύθους τῶν ἀρχαίων και τῶν ἰθαγενῶν τῆς Ἀμερικῆς πού προτείνει ὁ Fontenelle⁶² ἢ τή σύγκριση τῶν «Πελασγῶν» μέ τούς ἀγρίους, ὅπως τούς φανταζόταν ὁ δέκατος ὄγδοος αἰώνας μέσα ἀπό τίς ἀφηγήσεις τῶν ἱεραποστόλων και ἄλλες πηγές⁶³. Τήν σύγκριση αὐτή ἐπεκτείνει ὁ abbé Raynal στόν ἀφηρημένο τρόπο τοῦ συλλογίζεσθαι πού χαρακτηρίζει τόσο τούς ἀρχαίους φιλόσοφους ὅσο και τούς Ἰνδούς.

Ἡ συγκριτική αὐτή μέθοδος, πού ἔστω και ἂν εἶναι ἀπλουστευτική, ἐπηρεάζει και σημερινές ἐρμηνείες τῆς ἀρχαίας σκέψης και τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, ὅπως π.χ. αὐτή τοῦ E. R. Dodds στό βιβλίο του *Οἱ Ἕλληνες και τό παράλογο*, ἔχει τίς θετικές πλευρές της. Ἀποτελεῖ πολύτιμο ἀντίδοτο κατά τῆς τάσης για ἀπολυτοποίηση τῶν ἐθνικῶν ἰδιομορφιῶν, τήν ὁποία καλλιέργησε ὁ γερμανικός ρομαντισμός, σχηματοποίησε ἡ ἀνορθόλογη σκέψη πού ἀκολούθησε καθώς και ἡ σημερινή ἐλληνική ἐπίσημη διανόηση, συντηρητική ἢ εἰκονοκλαστική, χρησιμοποίησε τέλος ὁ φασισμός. Ἡ μή ἀπολυτοποίηση τῶν ἐθνικῶν και πολιτιστικῶν ἰδιομορφιῶν δέν συνεπάγεται ὅτι πρέπει νά ἀγνοηθοῦν. Σύμφωνα μέ τό Βολταῖρο «ἡ φύση τῶν ἀνθρώπων εἶναι παντοῦ ἢ ἴδια, οἱ συνήθειές τους διαφέρουν».

Ἡ συγκριτική μέθοδος δείχνει ὅτι «δέν ὑπάρχει λαός τοῦ ὁποῖου οἱ ἀνοησίες νά μή προκαλοῦν τρόμο».

Φυσικά δέν ἐξαιροῦνται οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες και οἱ Ρωμαῖοι. Οἱ «μωρίες»

60. «Fragment sur l'histoire», ὄπ. παρ., σ. 952.

61. R. Pomeau, ὄπ. παρ., σ. 801.

62. *Essai sur l'histoire, Histoire des oracles*, σειρά 10-18, σ. 163. Βλ. τίς ἀπόψεις τοῦ Turgot στόν G. Gusdorf, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, σ. 418.

63. Fontenelle, *Essai sur l'histoire, Histoire des Oracles*, σ. 163.

πού οί Διαφωτιστές ταυτίζουν μέ τή μυθική σκέψη δέν εμφανίζονται μόνο κατά τό ἀρχαϊκό στάδιο τῆς ἱστορίας ἑνός λαοῦ. Ἐπιβιώνουν καί στά μεταγενέστερα τῆς ἱστορικῆς του ἐξέλιξης, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό παράδειγμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τῶν Ρωμαίων καί τῶν νεοτέρων. Ἐτσι ὁ τρόπος σκέψης τῆς «ἀπάτης» καί τῆς «μωρίας» μπορεῖ νά ἐμφανιστεῖ σύμφωνα μέ τό Βολταῖρο σέ ὅλες τίς ἐποχές⁶⁴.

Ἡ ἐξιδανίκευση τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητας συνεπάγεται ἐπομένως τόν κίνδυνο οἱ νεότεροι νά μιμηθοῦν τίς πλάνες καί τίς ἀδυναμίες τῶν ἀρχαίων ἀφοῦ εἰδικότερα «ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα εἶναι τό λίκνο τῶν τεχνῶν καί τῶν πλάνων»⁶⁵.

Ὁ ἄκριτος θαυμασμός γιά τήν κλασσική ἀρχαιότητα προϋποθέτει ἕνα νοσηρό τρόπο σκέψης σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὅ,τι εἶναι παλαιό εἶναι ἀξιοσέβαστο ἀπλῶς καί μόνο ἐπειδή εἶναι παλαιό⁶⁶. Σε πολλές περιπτώσεις ἡ παράδοση ἀποτελεῖ καταφύγιο τῆς πλάνης, τήν ἐνισχύει καί τήν καθιστᾷ ἀκατανίκητη. Οἱ νεότεροι πιστεύουν σέ κάποια «μωρία» ἐπειδή πίστεψαν σ' αὐτήν οἱ ἀρχαῖοι⁶⁷. Ἀπό τήν ἄκριτη ἀρχαιολατρεία καί γενικότερα τήν ἄκριτη λατρεία τοῦ παλιοῦ ἀπλῶς καί μόνο ἐπειδή εἶναι παλιό πρέπει νά ἀπαλλαγεῖ ἡ φωτισμένη σκέψη. Στά ἐπιχειρήματα αὐτά, πού ἀνήκουν στό Fontenelle, τό Βολταῖρο καί ἄλλους Διαφωτιστές, προστίθεται π.χ. ἀπό τό Diderot στό ἄρθρο «Φιλοσοφία» τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας*, τό ἐπιχείρημα ὅτι ὁ ἄκριτος σεβασμός γιά «τά παλαιά καί σκοτεινά πράγματα» ἢ γι' αὐτά πού μᾶς φαίνονται τέτοια, ὅπως π.χ. ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου, εἶναι δυνατό νά συνειθίσει τό μελετητή στήν ἐνασχόληση μέ τό σκοτεινό καί τό ἀσήμαντο, ὅταν γιά παράδειγμα ἐπιδίδεται στήν ἀναζήτηση «τοῦ φαναριοῦ καί τῆς παντούφλας κάποιων ἀρχαίων».

Ἡ κριτική τῆς τάσης γιά ἐξιδανίκευση τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητας πρέπει νά συσχετιστεῖ μέ τό αἴτημα γιά μιᾶ πραγματικά παγκόσμια ἱστορία πού προβάλλουν διάφοροι Διαφωτιστές, ἀνάμεσά τους καί ὁ Βολταῖρος⁶⁸. Ὑποστηρίζει ὅτι ὁ *Λόγος γιά τήν Παγκόσμια ἱστορία* τοῦ Bossuet, ἀπό τόν ὁποῖο ἐπηρεάζεται, ἀρνητικά ἔστω, τό *Δοκίμιό* του δέν ἔχει σχέση, παρά τόν τίτλο του, μέ μιᾶ πραγματικά παγκόσμια ἱστορία. Ὁ Bossuet, ἀλλά καί οἱ περισσότερες παγκόσμιες ἱστορίες τῆς ἐποχῆς τοῦ Βολταίρου, ἐξετάζει μόνο τήν ἱστορία τῶν λαῶν πού συνδέθηκαν μέ τή γένεση καί τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἰδίως τῶν Ἑλλήνων καί Ρωμαίων. Ἄγνοεῖ τή συμβολή τῶν ἄλλων λαῶν, π.χ. τῶν Μωαμεθανῶν, στήν πολιτιστική καί νοητική πρόοδο τῆς ἀν-

64. *Essai sur les mœurs*, ὅπ., παρ., τ. 2, σ. 801.

65. Formey, ἄρθρο «Dieu» τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας* τῶν Διαφωτιστῶν.

66. Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, ἄρθρο «Bourges».

67. Fontenelle στοῦ Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne*, τ. 2, σ. 222-223.

68. *Plan d'une histoire de l'esprit humain*, *Essai sur les mœurs*, ὅπ. παρ. τ. 2, σ. 817.

θρωπότητας και ειδικότερα τῆς Εὐρώπης. "Όταν οἱ ἱστορικοὶ υἰοθετοῦν αὐτὴ τὴν ἀρχαιοκεντρικὴ σκοπιὰ, ἀγνοοῦν τὴν ὑπόλοιπὴ ἀνθρωπότητα. Ἄναπαράγουν τὸν τρόπο σκέψης τῶν ἱστορικῶν πού ἀσχολοῦνται μόνο μέ τούς βασιλιάδες καί τούς ἥρωες, ἀγνοώντας τούς λαούς. Οἱ ἱστορικοὶ αὐτοὶ «δέν εἶναι οὔτε δίκαιοι, οὔτε σοφοί».

Ἐξάλλου, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἰδίως στοὺς μύθους τους μιμήθηκαν τούς Αἰγυπτίους καί αὐτοὶ τούς Χαλδαίους⁶⁹. Πιθανῶς αὐτοὶ μιμήθηκαν τούς Ἰνδοὺς. Συνεπῶς, δέν εἶναι δυνατό νά κατανοηθεῖ ἡ γένεση καί ἡ ἐξέλιξη τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀνεξάρτητα ἀπό τὴν ἐπίδραση τῶν μὴ εὐρωπαϊκῶν πολιτισμῶν καί ἀπό τίς παραστάσεις πού ὁ εὐρωπαῖοι σχημάτισαν γι' αὐτούς, π.χ. γιὰ τὴν Κίνα πού οἱ Διαφωτιστές, συνεχίζοντας τὴν παράδοση τοῦ Leibniz, ἔτειναν νά ἐξιδανικεύσουν. Ἀπό τίς ἀναλύσεις τοῦ Βολταίρου συνάγεται ὅτι ἡ ἐξήγηση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τὴν κληρονομιά τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἐξαιρετικά μονόπλευρη γιὰ τούς Διαφωτιστές, ἂν καί πολλοὶ ἀπό αὐτούς τὴν υἰοθετοῦν στή συγκεκριμένη ἐρευνητικὴ καί συγγραφικὴ πρακτικὴ τους.

Ἡ ἀρνητικὴ στάση τῶν Διαφωτιστῶν ἀπέναντι στήν τάση γιὰ ἐξιδανίκευση τῆς ἀρχαιότητος ἀπό τὴν ὁποία ἐπηρεάζονται καί οἱ ἴδιοι στηρίζεται σέ μιά σειρά κριτικῶν παρατηρήσεων πού ἀναφέρονται κύρια στή φιλοσοφικὴ καί ἐπιστημονικὴ σκέψη τῶν ἀρχαίων καί τὸν τρόπο πού ἐπέδρασε στή νεότερη φιλοσοφικὴ σκέψη.

Στά ἄρθρα «Φιλοσοφία», «Σύστημα» καί «Ἀριστοτέλης» τοῦ Diderot, πού περιλαμβάνονται στήν *Ἐγκυκλοπαίδεια* τῶν Διαφωτιστῶν, στήν *Πραγματεία γιὰ τὰ συστήματα* τοῦ Condillac, στό *Σκιαγράφημα ἐνός πίνακα τῶν προόδων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος* τοῦ Condorcet καί σέ ἄλλα κείμενα τῶν Διαφωτιστῶν τονίζεται ὁ κίνδυνος καί οἱ ἀρνητικὲς συνέπειες τοῦ «πνεύματος τοῦ συστήματος». Τό πνεῦμα αὐτό δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τὴν ἀναζήτηση τῆς λογικῆς συνοχῆς τῶν ἐννοιῶν πού ὁ Diderot ταυτίζει μέ τό ἴδιο τό φιλοσοφικό πνεῦμα. Τό «πνεῦμα τοῦ συστήματος» ἔχει ἀρνητικὲς συνέπειες ὅταν ἐκφράζεται μέ «ἀφηρημένα συστήματα». Τὰ συστήματα αὐτά θεμελιώνονται σέ ἀφηρημένες ἀρχές. Ἀναπτύσσονται μέ τό σχῆμα τοῦ παραγωγικοῦ συλλογισμοῦ καί ἐπιτρέπουν στό φιλόσοφο ἢ τὸν κοσμολόγο πού τὰ κατασκευάζει νά ἀποφαίνεται γιὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα ἀγνοεῖ. Συχνά γίνεται προσπάθεια νά προσαρμοστοῦν στό σύστημα ἐκ τῶν ὑστέρων καί «μέ τό καλό ἢ μέ τὴ βία» κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ Diderot δεδομένα πού διαψεύδουν τίς καταληκτικὲς προτάσεις του. Ὁ d'Alembert στό ἄρθρο «πειραματικός» (Experimental) τῆς *Ἐγκυκλοπαίδειας* τῶν Διαφωτιστῶν ἐξηγεῖ τό «πνεῦμα τοῦ συστήματος» μέ τὴν ἀρνητικὴ σημασία τοῦ ὅρου ἀπό τὴν τάση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος,

69. Ἄρθρο «Ange» στό *Φιλοσοφικὸ Λεξικὸ* τοῦ Βολταίρου.

ὅταν ἔχει ἐλάχιστα δεδομένα στή διάθεσή του, νά ἐπεκτείνει μέ «λόγους» τίς ἀτελεῖς καί ἀποσπασματικές γνώσεις του. Παράδειγμα «πνεύματος τοῦ συστήματος» εἶναι γιά τόν d'Alembert ὁ Ἀριστοτέλης ὄχι τόσο στά βιολογικά ἔργα του ὅσο σ' αὐτά πού ἀναφέρονται στή φυσική. «Πληθωρικός στούς λόγους, περισσότερο ἐπιρρεπής σέ συλλογισμούς παρά πληροφορημένος» γιά τά ἴδια τά ἀντικειμενικά δεδομένα ὁ Ἀριστοτέλης ὡς πρός τή φυσική ἀποτελεῖ παράδειγμα «πνεύματος τοῦ συστήματος». Καί ὁ Diderot στό ἄρθρο «Ἀριστοτέλης» κατακρίνει τόν φιλόσοφο γιατί πιστεύει πώς ὅ,τι εἶναι τακτοποιημένο στή σκέψη του εἶναι τακτοποιημένο καί στήν πραγματικότητα. Ὁ Condorcet ἐξάλλου συσχετίζει τήν τάση τῶν ἀρχαίων πρός τό «πνεῦμα» τοῦ συστήματος μέ τήν ἐπίδραση τῆς φαντασίας στήν ἐπιστημονική καί φιλοσοφική σκέψη τους.

Τό «πνεῦμα τοῦ συστήματος», κατά τό βαθμό πού ὀφείλεται στήν ἐπίδραση τοῦ ρητορικοῦ καί προφητικοῦ λόγου στή φιλοσοφική σκέψη, ἀπαντᾷ καί σέ φιλοσόφους ὅπως ὁ Πλάτωνας⁷⁰. Ἡ ἄποψη αὐτή μᾶς παραξενεύει σήμερα γιατί ἔχουμε συνειθίσει νά θεωροῦμε τόν Πλάτωνα ὡς φιλόσοφο τοῦ διαλόγου. Γιά νά τήν κρίνουμε σωστά πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι συχνά ὁ διάλογος στόν Πλάτωνα εἶναι τελείως πλασματικός. Ἀπλῶς ἐκφράζεται ἀπό τό συνομιλητή ἢ συμφωνία μέ τίς ιδέες τοῦ Πλάτωνα. Οἱ ἀντιρρήσεις συχνά παραμερίζονται χωρίς νά ἐξεταστοῦν μεθοδικά καί νά ἀνασκευαστοῦν. Ἐξάλλου ὁ Diderot θά ἔχει ὑπ' ὄψη του κείμενα, ὅπως ὁ *Τίμαιος*, στά ὁποῖα ὁ διάλογος εἶναι ὄχι μόνο οὐσιαστικά ἀλλά ἀκόμα καί ἀπό ἄποψη μορφῆς ἀνύπαρκτος.

Ἡ τάση τῶν ἀρχαίων πρός τό πνεῦμα τοῦ συστήματος συνδέεται, ὅπως εἶδαμε, μέ τήν ἐπίδραση τῆς γλώσσας στή σκέψη τους, σύμφωνα μέ τούς Διαφωτιστές. Πέρα ἀπό τή λειτουργία της ὡς λόγου πού συστηματοποιεῖ ἀποσπασματικές γνώσεις ἡ γλώσσα ἐπηρεάζει τή φιλοσοφική καί ἐπιστημονική σκέψη τῶν ἀρχαίων κατά τό μέτρο πού αὐτή καθορίζεται ἀπό τίς λέξεις πού χρησιμοποιοῦν. Σύμφωνα μέ τόν Condorcet⁷¹ οἱ ἀρχαῖοι δέν κατόρθωσαν νά δημιουργήσουν τήν ἀκριβή γλώσσα πού προϋποθέτει καί χρησιμοποιεῖ ἡ ἐπιστημονική σκέψη. Ἡ σκέψη τους ἔμεινε ἐνίοτε προσηλωμένη στίς ἀμφισημίες ἢ πολυσημίες τῆς καθημερινῆς γλώσσας. Οἱ φιλοσοφικές τους ἀναζητήσεις κατάληγαν σέ παιχνίδι λέξεων, στηριζόμενο στίς πολυσημίες αυτές. Τήν τάση αὐτή ἐπέτεινε πρός τό χειρότερο ἡ φιλοσοφία τῆς «Σχολῆς» τήν ὁποία ἐπικρίνει δριμύτατα ὁ d'Alembert στό ἄρθρο πού τῆς ἀφιέρωσε στήν *Ἐγκυκλοπαίδεια* τῶν Διαφωτιστῶν. Ἡ φιλοσοφία τῆς Σχολῆς ὑποκαθιστᾷ στίς ἐννοιολογικές λεκτικές διακρίσεις πού δέν ἔχουν εὐρετική ἀξία γιά τή φιλοσοφική καί τήν ἐπιστημονική σκέψη καί περιλαμβάνει πλῆθος παρόμοιων «ἀναιδειῶν».

70. Diderot, ἄρθρο «Platonisme» στήν *Ἐγκυκλοπαίδεια* τῶν Διαφωτιστῶν.

71. *Τέταρτη ἐποχή* τῆς *Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain*.

Τὴν ἐξάρτηση τῆς σκέψης ἀπὸ τὴν καθημερινὴ γλῶσσα θεωρεῖ ὡς ἀρνητικό χαρακτηριστικό τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ὁ Diderot στὸ ἄρθρο «Ἀριστοτέλης» τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας. Ἐπικρίνει τὸν Ἀριστοτέλη γιατί κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ὑποκαθιστᾶ τίς λέξεις στὰ «πράγματα», παρὰ τὸ μεθοδικὸ χαρακτήρα τῆς σκέψης τοῦ.

Ἀποτέλεσμα τῆς ἐξάρτησης τοῦ στοχασμοῦ ἀπὸ τίς λέξεις εἶναι σύμφωνα μέ τὸν Fonteney⁷² ὅτι στὴν ἀριστοτελικὴ φυσικὴ, σέ ἀντίθεση πρὸς αὐτὴ τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, τὰ σωματικά ὄντα «ἐξηγοῦνται» ἀπὸ ἐντελέχειες ἢ δυνάμει ἐνυπάρχουσες σ' αὐτὰ ποιότητες. Οἱ «ἐξηγήσεις» αὐτές καταλήγουν νὰ εἶναι ταυτολογικὲς καὶ νὰ ἀποτελοῦν ὁμολογία ἄγνοιας γιατί ἀφήνουν ἀνεξήγητὴ τὴ σχέση τῶν φυσικῶν σωμάτων μεταξύ τους, τὴ κίνησή τους, τὴ διάταξη τῶν στοιχείων πού τὰ συγκροτοῦν, τίς διαδικασίες τοῦ σχηματισμοῦ τους κ.α.

Ἡ ἐξάρτηση τῆς σκέψης ἀπὸ τίς λέξεις ἐξηγεῖ τουλάχιστον ἐν μέρει σύμφωνα μέ τοὺς Διαφωτιστές⁷³ ὀρισμένες τάσεις τῆς ἀρχαίας μεταφυσικῆς, πού παρουσιαζόταν ὡς ἀναζήτηση τῆς γνώσης ἢ γνώση ἐξωσυνειδησιακῶν, ἐξωιστορικῶν, ἐξωφυσικῶν ὄντοτήτων. Οἱ ὄντοτες αὐτές γιὰ τοὺς Διαφωτιστές ἦσαν δημιουργήματα τῆς φαντασίας τῶν εὔρετῶν τους. Μέ τὰ δημιουργήματα αὐτὰ ἀποκτοῦσαν κάποιο νόημα λέξεις πού διαφορετικὰ θὰ ἦσαν ἀκατάληπτες. Ἀπὸ τὴν παρατήρηση αὐτὴ προκύπτει ἡ προτροπὴ τῶν Διαφωτιστῶν νὰ ὀρίζεται ἡ σημασία τῶν ὄρων καὶ τὸ νόημα τῶν λέξεων. Τοῦτο γιὰ τοὺς Διαφωτιστές, ἀπὸ τὸν Locke ὡς τὸ Βολταῖρο καὶ τὸ Rousseau, ταυτίζεται μέ τίς ἀντιλήψεις ἢ «ιδέες» στίς ὁποῖες οἱ λέξεις ἀναφέρονται. Ὁ ὀρισμὸς τῆς σημασίας τῶν ὄρων καὶ τοῦ νοήματος τῶν λέξεων θὰ ἀποδείξει ὅτι τὰ περισσότερα προβλήματα τῆς μεταφυσικῆς εἶναι ψευδοπροβλήματα πού προκύπτουν ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ἀσάφεια τῶν χρησιμοποιούμενων ὄρων καὶ λέξεων. Ἐξαφανίζονται ὅταν τίς ὀρίζουμε.

Ἡ ἐξάρτηση τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψης τῆς ἀρχαιότητας ἀπὸ τὴν καθημερινὴ γλῶσσα ἐξηγεῖ ἐπίσης καὶ τὸν ἀνθρωπομορφικό χαρακτήρα τῆς πρώτης σύμφωνα μέ τοὺς Διαφωτιστές. Αὐτὸ συμβαίνει, ὅπως εἶχε ἤδη παρατηρήσει ὁ Fontenelle γιατί ἡ καθημερινὴ γλῶσσα, π.χ. οἱ λέξεις «τάξη», «κόσμος», «ψυχὴ» κ.λ.π. διευκολύνει τὴν προβολὴ τῶν ἀνθρώπινων ἐμπειριῶν στὸ φυσικὸ κόσμο. Ἀπὸ τὸν ἀνθρωπομορφισμό αὐτὸ ἦσαν βέβαια ἀπαλλαγμένοι οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι καὶ οἱ Πυθαγόρειοι σύμφωνα μέ Διαφωτιστές ὅπως ὁ Fonteney, ὁ Condorcet κ.α.. Αὐτοὶ μάλιστα, παραμερίζοντας τίς «ἐντελέχειες» καὶ τίς τελεολογικὲς ἐξηγήσεις, προετοίμασαν τὸ χωρισμὸ

72. Ἄρθρο «Cognusculaire» στὴν Ἐγκυκλοπαίδεια.

73. Γιὰ παράδειγμα στὰ ἄρθρα «Abus des Mots» καὶ «Ame» τοῦ Φιλοσοφικοῦ Λεξικοῦ τοῦ Βολταίρου.

τῆς σωματικῆς καί τῆς νοητῆς οὐσίας ὅπως τόν ὄρισε ὁ Descartes⁷⁴.

Παρ' ὄλο πού οἱ κοσμολογικές ὑποθέσεις τῶν ἀτομικῶν καί τῶν Πυθαγορείων ἦσαν ἀπαλλαγμένες ἀπό ἀνθρωπομορφικά στοιχεῖα καί εἶχαν εὐρετική ἀξία γιά τούς νεότερους, εἰδικότερα γιά τόν Κοπέρνικο, τόν Γαλιλαῖο, τόν Descartes καί τόν Νεύτωνα ἢ φυσική τῶν ἀρχαίων, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἠθική τους, δέν προχώρησε πολύ γιατί ἀκόμα καί οἱ τολμηρές καί γόνιμες ὑποθέσεις ὀρισμένων ἀπό αὐτούς δέν ἦταν δυνατό, κατά τήν ἀρχαιότητα νά συσχετιστοῦν μέ τά δεδομένα τῆς παρατήρησης καί τοῦ πειράματος πού θά τίς ἐπαλήθευαν ἢ ἐνδεχομένως θά τίς διέψευδαν. Σύμφωνα μέ τό ἄρθρο «Ἀριστοτέλης» τοῦ Diderot ἡ φυσική εἶναι δυνατόν νά τελειοποιηθεῖ ὅταν «βοηθῆται» ἀπό τήν «ἐμπειρία» πού ἀποκτιέται μέ τή μεθοδική παρατήρηση καί τό πείραμα, πού ἀρχισαν νά γίνονται τή νεότερη ἐποχή. Τήν ἐμπειρία αὐτή δέν εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι.

Ἐξάλλου οἱ Διαφωτιστές, ἰδίως ὁ d'Alembert στόν «Εἰσαγωγικό Λόγο» στήν Ἐγκυκλοπαίδεια, ὁ Diderot στό ἄρθρο «Τέχνη», ὁ Holbach στό ἄρθρο «Μεταλλουργία» τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας καί γενικά οἱ Ἐγκυκλοπαιδιστές ὡς κίνηση ἐπεδίωξαν νά ἐξάρουν τή χρησιμότητα τῶν μηχανικῶν τεχνῶν, αὐτῶν δηλαδή πού ἐξαρτῶνται ἀπό χειρισμούς τοῦ χεριοῦ καί ἱκανοποιοῦν ἀνάγκες ὅπως αὐτή τῆς τροφῆς, τῆς στέγασης κ.λ.π., γιά τό κοινωνικό σύνολο. Ὁ Diderot ἐξῆρε τή μεθοδικότητα πού προϋποθέτει ἡ ἄσκηση τῶν μηχανικῶν τεχνῶν, ὁ Holbach ἐτόνισε τό γεγονός ὅτι προδιαγράφουν ὀρισμένες νοητικές λειτουργίες, ὅπως ἡ ἀνάλυση, ἡ σύνθεση, ἡ δοκιμή καί ἡ ἐπαλήθευση. Ὁ Diderot καί ὁ d'Alembert καταφέρονται, ἂν καί προσπαθοῦν νά τήν ἐξηγήσουν π.χ. μέ κριτήρια κοινωνικοῦ κύρους, κατά τῆς προκατάληψης πού ἐκφράζεται μέ τήν ἰδέα τῆς ὑπεροχῆς τῶν «ἐλευθερίων τεχνῶν» καί τῆς θεωρητικῆς σκέψης. Ἡ προκατάληψη αὐτή εἶχε κατά τόν Diderot ὡς ἀποτέλεσμα «νά γεμίσουν οἱ πόλεις μας ἀπό ὑπερόπτες λογικολόγους (raisonneurs) καί ἄχρηστους θεωρητικολόγους, ἢ ὑπαιθρος ἀπό ἀμαθεῖς, ὀκνηρούς καί ὑπερόπτες μικροτυραννίσκους». Γιά τήν προκατάληψη αὐτή δέν εἶναι ἀνεύθυνη ἡ κλασσική ἀρχαιότητα μέ τήν ὑπερβολική προσήλωσή της στό ἰδανικό τοῦ θεωρητικοῦ τρόπου ζωῆς. Ἡ τόσο ριζική κριτική τῶν Διαφωτιστῶν ἀπέναντι στήν κλασσική ἀρχαιότητα συνδέεται βέβαια καί μέ τό γεγονός ὅτι οἱ ἀρχαῖοι, καί ἰδιαίτερα ὁ Ἀριστοτέλης, παραμορφώθηκαν κατά τούς Διαφωτιστές ἀπό τούς σχολαστικούς καί τούς ἄραβες σχολιαστές. Τούς ἀποδόθηκαν, ἰδίως στόν Ἀριστοτέλη, ἀπόψεις πού δέν ὑπάρχουν στό πρωτότυπο⁷⁵, ἡ ἐπιστροφή στό ὁποῖο εἶναι ἀναγκαῖα. Ἐξάλλου, σύμφωνα μέ τά ἄρθρα «Ἀριστοτελισμός», «Φιλοσοφία», «Αὐθεντία στους Λόγους καί τά γραπτά» τοῦ Diderot, ἡ

74. Formey, ἄρθρο «Corpusculaire» στήν Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Διαφωτιστῶν. Βλ. καί ἄρθρο «Atomes» τοῦ Abbé Yvon.

75. Ἄρθρο «Aristotélisme» τοῦ Diderot στήν Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Διαφωτιστῶν.

αύθεντία, δηλαδή «τό δικαίωμα κάποιου νά απαιτεί νά είναι οί λόγοι του πιστευτοί», ή ύποταγή στην όποία είναι θεμιτή όταν δέν άρκοϋν οί αίσθήσεις καί ό νοϋς τοϋ μελετητή για τήν έρευνα, κατέστη πηγή κάθε γνώσης έξαιτίας τοϋ τρόπου μέ τόν όποιο οί άρχαίοι, ιδίως ό 'Αριστοτέλης, χρησιμοποιήθηκαν στη μεσαιωνική καί νεότερη έποχή, ιδίως στα Πανεπιστήμια. Αϋτά σύμφωνα μέ τό άρθρο «'Ακαδημία» τοϋ *Φιλοσοφικοϋ Λεξικοϋ* τοϋ Βολταίρου καί άλλα κείμενα ζήτησαν καταφύγιο στην άρχαία παράδοση καί άγνόησαν τόν πολιτισμό τής νεότερης έποχής. Σ' αϋτά ή μελέτη καί ό σχολιασμός τών κειμένων τοϋ 'Αριστοτέλη ύποκατέστησε τήν παρατήρηση τών φαινομένων στα όποία τά κείμενα τοϋ 'Αριστοτέλη αναφέρονται.

Οί ιδέες τών Διαφωτιστών για τήν εκπαίδευση, δηλαδή τίς επιδράσεις πού άσκει τό κοινωνικό περιβάλλον στα άτομα κατά τρόπο προγραμματισμένο καί σε είδικά ιδρύματα, καί τήν παιδεία, δηλαδή τό σύνολο τών επιδράσεων πού δέχεται τό άτομο από τό κοινωνικό του περιβάλλον, τείνουν πρός τόν περιορισμό τής θέσης τών κλασσικών σπουδών σ' αϋτή.

'Η τάση αϋτή τών Διαφωτιστών θεμελιώνεται στην άπαιτηση ή εκπαίδευση καί ή παιδεία τοϋ άτομου νά έναρμονίζονται πρός τά ενδιαφέροντα του καί τή μελλοντική θέση του στον «κόσμο» όπως είναι, ή όπως θά έπρεπε νά είναι, σύμφωνα μέ τόν Rousseau καί τόν Κάντ. 'Η άπαιτηση αϋτή ύπαγορεύεται ως ένα βαθμό από τό παράδειγμα τής παιδευτικής πρακτικής τών άρχαίων. Αϋτοί σύμφωνα μέ τόν Montesquieu είχαν κατορθώσει νά έναρμονίσουν όλες τίς επιδράσεις πού δέχονται οί πολίτες, μέ σκοπό τήν ανάπτυξη τής «άρετης» τους. 'Αντίθετα ή παιδεία πού δέχεται ό νέος στη νεότερη έποχή από τούς γονείς του καί τούς δασκάλους του ανατρέπεται από τίς άπαιτήσεις πού προβάλλει καί τίς επιδράσεις πού άσκει ό «κόσμος» σ' αϋτόν⁷⁶.

Ξεκινώντας από τό άρχαίο αίτημα μιās παιδείας άπαλλαγμένης από αντιφάσεις καί ανταποκρινόμενης πρός τά ενδιαφέροντα τοϋ παιδευόμενου, όπως προκύπτουν από τή σχέση του μέ μιá φωτισμένη ή έστω φωτιζόμενη κοινωνία, ό Locke στό δοκιμίο του μέ τόν τίτλο *Some Thoughts concerning Education* ύποστηρίζει ότι οί άρχαίες γλώσσες πρέπει νά διδάσκονται μετά τή διδασκαλία μιās ξένης ζωντανής γλώσσας, σε σύγκριση μέ τούς γραμματικούς καί συντακτικούς μηχανισμούς της μέ άποκλειστικό σκοπό τό διάβασμα τών άρχαίων κειμένων καί μόνο έφ' όσον έχει αναπτυχθεί τό ενδιαφέρον τοϋ μαθητή για τό περιεχόμενό τους.

'Ο Rousseau στον *Αίμίλιο*⁷⁷ δέχεται ότι ή γλώσσα είναι ένα σύστημα σημείων τό νόημα τών όποιών ταυτίζεται μέ τά «πράγματα», στα όποία τά

έξαιτίας τῶν σχέσεών του μέ τό κοινωνικό περιβάλλον του. Αἰσθάνεται ὅπως εἶναι φυσικό τήν ἀνάγκη νά ἐπικοινωνήσει μαζί του. Οἱ νεκρές ἤ οἱ γλῶσσες πού τυχόν ὁ παιδευόμενος θά μάθει δέν θά ἔχουν ἄλλο νόημα ἀπό αὐτό πού προκύπτει ἀπό τή σχέση τους μέ τή μητρική του γλῶσσα. «Μιλώντας» καί «γράφοντας» ἀρχαία Ἑλληνικά ἤ γερμανικά θά μιλάει στήν πραγματικότητα γαλλικά.

Ὁ d'Alembert στό ἄρθρο «Κολλέγιο» τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας προτείνει καί αὐτός τόν περιορισμό τῆς σπουδῆς τῶν νεκρῶν γλωσσῶν. Ἡ σπουδή αὐτή μπορεῖ νά εἶναι ἐπωφελής ἐφ' ὅσον προηγηθεῖ συστηματική σπουδή τῆς γαλλικῆς γλῶσσας καί αὐτή θεμελιωθεῖ σέ συστηματική σπουδή τῆς γαλλικῆς γραμματικῆς. Ἡ σπουδή αὐτή θά μπορούσε νά εἶναι ἄριστη εἰσαγωγή στή «λογική» καί τή «μεταφυσική».

Ὁ Ἑλβέτιος στό ἔργο του γιά τό Πνεῦμα (τελευταῖο κεφ.) προχωρώντας περισσότερο ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σπουδή τῶν νεκρῶν γλωσσῶν εἶναι περιττή γιατί τό περιχόμενο τῶν ἀρχαίων κειμένων εἶναι δυνατό νά ἀποδοθεῖ μέ μεταφράσεις. Προφανῶς ἡ θέση αὐτή πρέπει νά συσχετιστεῖ μέ τήν ἐξέλιξη τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν κατά τήν ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ χαρακτηριστικός προσανατολισμός τῶν πιά γνωστῶν ἐκπροσώπων τους, γιά παράδειγμα τοῦ Fritz August Wolf στό ἔργο του *Prolegomena ad Homerum*, ἐκφράζεται μέ τό ἐνδιαφέρον γιά τό περιεχόμενο τῶν ἔργων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καί ὄχι τόσο γιά τή γλωσσική μορφή τους.

Παρ' ὅλο πού ὁ Diderot ἀπό ἄλλες ἀπόψεις τονίζει τήν ἀνάγκη τῆς σπουδῆς τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἰδίως τῶν Ἀριστοτελικῶν ἀπό τό πρωτότυπο, δυσπιστεῖ πρός τή σπουδή τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν. Ἐπειδή εἶναι γιά νεκρές γλῶσσες, δέν ἔχουν σχέση μέ τά ἴδια τά «πράγματα». Εἶναι δυνατό, ὅπως συμβαίνει μέ τίς σπουδές τῆς ρητορικῆς κατά τό δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ἡ ἐνασχόληση μ' αὐτές νά ἐνθαρρύνει τή σπουδή τῶν «λέξεων» εἰς βάρος τῆς σπουδῆς τῶν «πραγμάτων» καί νά καλλιεργήσει τήν ἱκανότητα τοῦ λέγειν εἰς βάρος τῆς ἱκανότητας τοῦ σκέπτεσθαι⁷⁸. Ὁ περιορισμός τῆς θέσης τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν συνδέεται ἀπό τόν d'Alembert μέ τό αἶτημα τοῦ περιορισμοῦ τῆς θέσης τῶν ἀρχαίων λογοτεχνιῶν στήν ἐκπαίδευση καί τήν παιδεία. Πέρα ἀπό τά ἐπιχειρήματα πού ἀναφέρονται στήν αἰσθητική ποιότητα τῶν ἀρχαίων καί τῶν νεότερων λογοτεχνικῶν ἔργων, ὁ d'Alembert στό ἄρθρο «Κολλέγιο» παρατηρεῖ ὅτι, ἀπό τή στιγμή πού ἀναπτύσσονται οἱ ἐθνικές λογοτεχνίες, αὐτές πιά λειτουργοῦν ὡς πρότυπα γιά μίμηση καί ἡ ἄμεση ἐπίδραση τῶν ἀρχαίων λογοτεχνικῶν ἔργων τείνει νά περιοριστεῖ. Ὁ Εὐριπίδης ἦταν τό πρότυπο τοῦ Ρακίνα, ὁ Ρακίνας ὅμως εἶναι τό πρότυπο τοῦ Βολταίρου. Ἄν ὁ σκοπός τῆς ἐκπαίδευσης δέν εἶναι νά ἀπομονωθεῖ ὁ παιδευόμενος ἀπό τήν ἐποχή του καί νά ἀναζητήσῃ καταφύγιο στόν τεχνητό παράδεισο μιᾶς ἐξιδά-

78. Βλ. G. Gusdorf, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, σ. 138-141.

νικευμένης αρχαιότητας, οί νεότερες έθνικές λογοτεχνίες πρέπει νά έχουν προτεραιότητα στίς σπουδές του.

Παρόμοιες ιδέες εκφράζουν οί Διαφωτιστές γιά τή θέση τών ιστορικῶν σπουδῶν, καί ιδίως αὐτῶν πού ἀναφέρονται στήν ἀρχαιότητα, στήν ἐκπαίδευση καί τήν παιδεία τών νέων. Ὁ Rousseau συχνά ἐπαναλαμβάνει ὅτι οί ἀρχαῖοι ιστορικοί, ιδίως ὁ Πλούταρχος, προσφέρουν παραδείγματα ἀρετῆς καί πατριωτισμοῦ. Ἐνα ιστορικό γεγονός ὅμως δέν εἶναι τίποτε παραπάνω «ἀπό μιὰ ἐξωτερική σωματική κίνηση» ἄν δέν συσχετιστεῖ μέ τά αἷτια του, τά ἀποτελέσματά του καί τή γνώση τοῦ «ἠθικοῦ», δηλαδή τῶν κινήτρων τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων. Ὅταν οί παιδευόμενοι δέν ἔχουν ἀναπτύξει τή νοητική ἱκανότητα πού τούς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουν τίς σχέσεις αἰτίας καί ἀποτελέσματος δέν θά ἀντλήσουν κανένα δίδαγμα ἀπό τήν ἀρχαία ἱστορία⁷⁹.

Ξεκινώντας ἴσως ἀπό ἀνάλογες ἐπιφυλάξεις, ὁ d'Alembert προτείνει οί ιστορικές σπουδές νά ἀρχίζουν ἀπό τήν σύγχρονη ἱστορία. Οἱ ἀναφορές στήν ἀρχαία καί τή μεσαιωνική ἱστορία πρέπει νά δείχνουν πῶς μέσα ἀπό αὐτές προετοιμάστηκαν τά χαρακτηριστικά τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἡ ἀντίληψη αὐτή γιά τήν πορεία τῶν ιστορικῶν σπουδῶν ἀπό τό παρόν στό παρελθόν (à rebours κατά τήν ἔκφραση τοῦ d'Alembert) θεμελιώνεται στήν ἀντίληψη ὅτι τό ἐνδιαφέρον τοῦ παιδευόμενου καί ὄχι μόνο αὐτοῦ γιά τό παρελθόν καθορίζεται ἀπό τή σχέση του μέ τό παρόν.

Οἱ ἀπόψεις τῶν Διαφωτιστῶν γιά τίς κλασσικές σπουδές, οἱ ὁποῖες ἐμπνέονται ἀπό ἕνα ἔντονο «παροντισμό» θά ἔπρεπε νά συσχετιστοῦν μέ τό ἴδιο τό παράδειγμα τῆς ἀρχαιότητας. Οἱ Σπαρτιάτες ἐνδιαφέρονταν νά «μορφώσουν» Σπαρτιάτες καί οἱ Ἀθηναῖοι Ἀθηναίους. Γιατί καί οἱ Γάλλοι νά μή ἐνδιαφέρονται νά «μορφώσουν» Γάλλους πολίτες καί ἀνθρώπους προετοιμασμένους γιά νά ἀνταποκριθοῦν στήν κοινωνική λειτουργία τους⁸⁰, ἔστω καί ἄν αὐτή ἐντάσσεται στή φωτιζόμενη κοινωνία καί ὄχι τή φωτισμένη;

79. *Emile*, ὄπ. παρ. σ. 76-77. Ἀναφέρει ὡς παράδειγμα κάποιο μικρό στόν ὁποῖο ἀφηγήθηκαν τό περιστατικό τοῦ Ἀλέξανδρου πού ἔπαιρνε τά φάρμακα τοῦ γιαιτροῦ του Φιλίππου γιά τόν ὁποῖο ψιθυρίζταν ὅτι συνωμοτοῦσε κατά τῆς ζωῆς του. Ὁ μικρός ἐθαύμασε τήν ἀντοχή τοῦ Ἀλέξανδρου στά ἀηδιαστικά φάρμακα!

80. G. Gusdorf, *L'avènement des Sciences Humaines au siècle des Lumières*, σ. 117, παραθέτει τίς ἀπόψεις τοῦ Duclos ἀπό τίς *Considérations sur les Moeurs de ce siècle*.